

COURSE GUIDE

NATIONAL OPEN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF LANGUAGES

FACULTY OF ARTS

COURSE:

**COURSE TITLE: INTRODUCTION TO THE HAUSA PEOPLE AND
THEIR LANGUAGE: HAU.101**

COURSE GUIDE

**COURSE TITLE: INTRODUCTION TO THE HAUSA PEOPLE AND
THEIR LANGUAGE: HAU. 101**

Course Writer: **Dr Aliyu Isa Sulaiman**

**Department of Nigerian Languages and Linguistics,
Kaduna State University, Kaduna.**

Course Editor: **Professor Aliyu Mu'azu**

**Department of Nigerian Languages Bayero University,
Kano.**

HAU 101: SHIMFIXA GAME DA ASALIN HAUSA DA HARSHENSU

Gabatarwa (Introduction)

Wannan darasi na HAU 101, yana da muhimanci wajen koyon darasin Hausa, musamman abin da ya shafi nazarin asalin xan'Adamu da samuwar Hausa da Hausawa a doron qasa.

Darasin ya kasu zuwa rukunai da kashe-kashe da suka faro daga bayanin asalin Hausawa tun daga farkon halitta zuwa saukowa daga duniya. Haka kuma ya qunshi tarihin tafiye-tafiye da cike duniya kafin da bayan ruwan Xufana a zamanin Annabi Nuhu.

Daga bisani kuma an nazarci samuwar xan'Adamu na zamani da rayuwar Hausawa a nahiyan Asiya da Afirka. Daga nan kuma sai aka zo da bayani kan wasu qasashen Hausa da kuma batun tarihihin Bayajidda, an kuma dubi al'adu da addini da zamantakewa da kuma harshen Hausa na asali da kuma na zamani.

A cikin darasin an zo da cikakken bayani kan dukkan zubi da tsarin kwas xin ta yadda xalibai za su naqalce shi ba da wahala ba. A qarshen kowane kashi an zo da tambayoyin auna fahimta da kuma yanayin gane ko darasin ya zauna sosai da gindinsa.

Daga qarshe kuma an zo da fasalin tambayoyi da xalibai za su gani domin nazari kafin zuwan jarabawa a qarshen karatu. An kuma zuba waxansu ayyukan nazari da mai karatu zai iya amfani da su domin qarin nazari a gida. Haka kuma an samar da dama da xalibai za su iya tuntuvar malami domin qarin haske a duk lokacin da wani abu ya shige duhu.

Manufar Kwas (Course Aim)

Domin kyautata karatu da koyarwa kowane kashi yana da tasa manufa bayan babbar manufar kwas xin ta baki xaya da aka zo da ita a farkon darasi. Kenan abin da xalibai za su yi domin sauqaqa wa karatun nasu shi ne su karanci kowace manufa da take liqe da kowane kashi na darasi domin gane ciki da wajen darasin, ba tare da an samu matsala ba.

Idan an kula da kyau, manyan darussan da suke tattare da kwas xin suna da dama, sai dai za a iya taqaita su zuwa kamar haka:

- Bayani game da asalin Hausawa
- Farkon halittar xan'Adamu da samuwar Hausawa
- Hausa da Hausawa bayan ruwan Xufana
- Addini da al'adu da zamantakewar Hausawa.
- Asalin harshen Hausa tun daga Masarancin Dauri zuwa harsunan yankin Chadi
- Hausa da Hausawa a yau

Yadda Za A Nazarci Kwas (Working Through the Course)

Domin ganin an samu shawo kan wannan darasi an tsara darasin ta yadda xalibai za su iya jan ragamar karatun ba tare da tutsu mai yawa ba. An dai rarraba kwas xin zuwa rukuni-rukuni da yake qunshe da kashe-kashe masu biye da juna, kuma kowane kashi an rarraba shi yadda xalibi zai ga dangantakarsa da xan'uwansa da yake biye. Saboda haka fahimtar darasin zai biyo karatun ta-natsu da xalibai za su yi wa darasin, su kuma auna fahimtarsu ta amfani da tambayoyin da aka zo da su a qarshen darasin. Da yake kuma akwai aikin jinga da malami zai dinga bayarwa bayan kowane kashi na kwas, xalibi zai samu damar ganin fasalin yadda jarabawa za ta kasance in an gama darasin baki xaya ba tare da ya dogara da malami ba a wannan lokaci. Ana fatar a kammala kwas xin cikin mako 15, wato kowane kashi a cikin mako guda.

Daga qarshe xalibai su sani cewa idan suna nazarin kwas xin, malaman da za su dinga tuntuva ba koyaushe za su kasance tare ba, saboda haka sai su yi jadawalin karatunsu ya dace da kowane kashi na karatu, su kuma dinga ziyara da leqa abubuwan da malami ya tanada domin qarin nazari domin faxaxa sani da qarin haske.

Me ya kamata xalibai su mayar da hankali kai a lokacin gabatar da wannan darasi? Su tabbata sun fahimci abubuwan da suke qasa:

1. Kowane darasi ko kwas yana da rukuni 3 ko 4.
2. Kowane rukuni yana da kashi 3 ko 4 ko 5.
3. Kowane kashi yana da yankin auna fahimta.
4. Kowane darasi na da jingar da za a yi a gida.
5. Kowane darasi ko kwas yana tafe da manazarta da wasu ayyukan qara nazari.

Kashe-Kashen Kwas (Study Units)

A cikin wannan kwas akwai rukuni 4 da kuma kashi 15, kowane kashi yana a matsayin mako guda ne na darasi, kenan za a kammala shi cikin mako 15. Ana kuma fatar a amsa tambayoyin auna fahimta a qarshen kowane kashi, daga qarshe kuma a amsa tambayoyi na jinga don ganin ko darasin ya zaunu da kyau.

Domin kyautata karatun kwas xin an ratayo manazarta da wasu ayyukan da za a iya cewa suna da muhimmanci ga wannan kwas xin, za su qara haske fiye da qima, musamman ma dai Adamu (1978) da Adamu (1997) da Malumfashi (2018) da Malumfashi (2019) da Gusau (2008) da Vansina (1985) da kuma Greenberg (1966). Samun waxannan ayyuka da wasu irin su a laburare zai inganta nazari da karatu sosai. Kenan a shiga gonar xakin karatu a gida ko inda ake ajiye littatafafai a kusa ko nesa zai inganta nazarin wannan kwas.

A kula da liqau da ake sa wa a cikin kowane kashin darasi, za su taimaka wajen qara haske na nazarin kwas xin baki xaya, sai dai a tabbata liqau xin suna aiki yadda ya kamata, kada a bari sai lokacin da ake buqatar su, a laluba a ga ba su aiki, wato dai a gwada komai kafin qarshen kwas xin.

Auna Fahimta (Assignment).

Shi wannan kwas na tsarin da ba ruwanka da malaminka ne, ko na tafi-da-gidanka, shi ya sa ake jaraba fahimtar karatu ta hanyoyi **uku**, hanya ta farko ita ce ta auna fahimta a qarshen kowane kashin darasi, sa'annan kuma a zo da jinga da za a ba wa xalibi qarshen kowane kashi, shi ma, sai daga qarshe a yi jarrabawar qarshen zangon karatu, wanda zai nuna an zo qarshen darasin.

Auna fahimtar da ake yi a qarshen kowane kashi za ta kasance qaramar jarabawa ce, za ta zo da maki 30 daga cikin 100. Kenan, ana buqatar xalibi ya amsa tambayoyi uku inda za a zavi 2 su kasance su ke xauke da maki 30, maki 15 kowace tambaya. Sauran maki 70 za su zo ne a jarabawar qarshen kwas.

Jarrabawa dai kamar kullum za a gabatar da ita ce daga gida, ita ma ba a cikin aji ba, kuma za ta kasance ta Intanet ne, kenan sanin na'ura mai qwaqwälwa abu ne mai muhimmanci ga xalibi.

JINGA (Tutor Marked Assignment)

Jingar aji tamkar gwajin jarabawa ce ga xalibai, saboda haka amsa jingar da take qarshen kowane kashin darasi zai ba wa xalibi damar fahimtar yadda jarrabawar qarshe za ta kasance ne. Yana da kyau xalibai su mayar da hankali domin amsa irin waxannan samfuri na tambayoyi, domin za su sauqaqa amsa tambayoyin jarabawa a qarshen darasin baki xaya.

Jarrabawar Qarshen Darasi (Final Examination and Grading)

Ita dai jarabawa ita ce hanyar da ake gane ko xalibi ya gane darasi ko kuma ya samu naqasu a wani vangare, saboda haka tana xauke da kaso mafi tsoka na 70 cikin 100. Ba wani dabo a cikin wannan fasali domin ana xauko samfurin jarabawar ne daga tambayoyin da aka dinga turawa na auna fahimta da kuma jinga. Kenan mayar da hankali wajen amsa waxanan tambayoyi a lokacin darasi zai rage zafin tambayoyin qarshen darasi.

Ga fuskar yadda darasin zai kasance:

RUKUNI NA 1:

Kashi na 1: Bayani Game Da Asalin Hausawa

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
 - 3.1 Bayani Game Da Asalin Hausawa
 - 3.1.1 Farkon Duniya
 - 3.1.2 Adamu Da Hawwa'u
 - 3.1.3 Rayuwa A Aljanna
 - Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 2: Saukowa Zuwa Duniya

- 1.0 Gabatarwa

- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Saukowa Zuwa Duniya
 - 3.1.1 Adamu A Asiya
 - 3.1.2 Hawwa'u A Jidda
 - 3.1.3 Haihuwa Da Hayayyafa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 3: Tafiye-Tafiye Da Cike Duniya

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Tafiye-Tafiye Da Cike Duniya
 - 3.1.1 Qabila Da Habilta
 - 3.1.2 Al'ummar Qabila A Sabon Matsuguni
 - 3.1.3 Haihuwa Da Hayayyafa
 - 3.1.4 Ruwan Xufana Da Bayansa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 4: Sake Haxewa A Waje xaya

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Sake Haxewa A Waje Xaya
 - 3.1.1 Al'ummar Annabi Nuhu
 - 3.1.2 Rayuwa Da Rarrabuwa
 - 3.1.3 Hayayyafa Da Mallake Duniya
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Rukuni na 2 Asalin Hausawa

Kashi na 1: Xan'Adamu Da Samwar Hausawa

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Xan'Adamu Da Samuwar Hausawa
 - 3.1.1 Hausawan Farko
 - 3.1.2 Aure Da Zamatakewa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 2: Zamanin Annabi Adamu

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Zamanin Annabi Adamu
 - 3.1.1 Hausawa A Zamanin Annabi Adamu
 - 3.1.2 Harshen Hausa A Zamanin Annabi Adamu
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 3: Zamanin Annabi Nuhu

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Zamanin Annabi Nuhu
 - 3.1.1 Hausawa A Zamanin Annabi Nuhu
 - 3.1.2 Harshen Hausa A Zamanin Annabi Nuhu
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki

7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 4: Bayan Ruwan Xufana

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Bayan Ruwan Xufana
 - 3.1.1 Hausawa Bayan Ruwan Xufana
 - 3.1.2 Harshen Hausa Bayan Ruwan Xufana
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Rukuni Na 3: Rayuwar Hausawa A Asiya

Kashi na 1: Rabowar su Daga Asiya

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Rabowar su Daga Asiya
 - 3.1.1 Hausawa A Matsayin Asiyawa
 - 3.1.2 Hausawa A Matsayin Larabawa
 - 3.1.3 Hausawa A Matsayin Kibxawa
 - 3.1.4 Hausawa A Matsayin Habashawa
 - 3.1.4 Hausawa A Matsayin Hausawa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 2: Hausawa A Nahiyar Afirka

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Hausawa A Nahiyar Afirka
 - 3.1.1 Zaman Hausawa A Lalle da Asodu
 - 3.1.2 Zaman Hausawa A qasar Gobir

3.1.3 Samuwar Wasu Qasashen Hausa

- 3.1.3.1 Katsinawa**
- 3.1.3.2 Zamfarawa**
- 3.1.3.3 Hausawa Kanawa**
- 3.1.3.4 Hausawa Zazzagawa**
- 3.1.3.5 Hausawa Argungawa**
- 3.1.3.6 Hausawa Daurawa**

Auna Fahimta

- 4.0 Kammalawa**
- 5.0 Taqaitawa**
- 6.0 Jingar Aiki**
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari**

Kashi na 3: Hausa Bakwai da Banza Bakwai

- 1.0 Gabatarwa**
- 2.0 Manufar Darasi**
- 3.0 Qunshiyar Darasi**
- 3.1 Hausa Bakwai da Banza Bakwai**
- 3.1.1 Tarihi Da Tarihihi A Qasar Hausa**
- 3.1.2 Bayani Game Da Bayajidda**
- 3.1.3 Asalin Bayajidda**
- 3.1.4 Rayuwar Bayajidda da Yaqe-yaqensa**
- 3.1.5 Zuwan Bayajidda qasar Borno da Daura**
- 3.1.6 Me ya faru a bayan nan ?**

Auna Fahimta

- 4.0 Kammalawa**
- 5.0 Taqaitawa**
- 6.0 Jingar Aiki**
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari**

Kashi na 4: Hausawan Zamani

- 1.0 Gabatarwa**
- 2.0 Manufar Darasi**
- 3.0 Qunshiyar Darasi**
- 3.1 Hausawan Zamani**
- 3.2 Qasar Hausa A Yau**
- 3.2.1 Al'adun Hausawa**
- 3.2.2 Karuruwan Harshen Hausa**
- 3.2.3 Addinin Hausawa**

3.2.4 Zamantakewar Hausawa

Auna Fahimta

- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Rukuni Na 4: Asalin Harshen Hausawa

Kashi na 1: Asalin Harshe

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Asalin Harshe
 - 3.1.1 Aljanna
 - 3.1.2 Duniya/Jidda
- 3.2. Rarrabuwar Harsuna
- 3.2.1 Bayan Ruwan Xufana
- 3.2.2 Harshen Zamani
- 3.2.3 Harshen Hausawa Na Asali

Auna Fahimta

- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 2: Samuwar Harshen Hausa

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Ahalin Harsunan Afirka Da Asiya
 - 3.1.1 Na Afirka
 - 3.1.2 Na Asiya
 - 3.1.3 Haxuwarsu
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Kashi na 3: Ahalin Harsunan Yankin Chadi

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Ahalin Harsunan Yankin Chadi
 - 3.1.1 Waxanne Harsuna Ne?
 - 3.1.2 Yaushe Suka Rayu?
 - 3.1.3 ‘Yan’uwan Harshen Hausa A Yau
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

COURSE:

HAU 101: INTRODUCTION TO THE HAUSA PEOPLE AND THEIR LANGUAGE (2 CREDIT UNITS: CORE)

KWAS:

HAU 101: SHIMFIXA GAME DA ASALIN HAUSAWA DA HARSHENSU

RUKUNI NA 1:

KASHI NA 1: Bayani Game Da Asalin Hausawa

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Bayani Game Da Asalin Hausawa
 - 3.1.1 Farkon Duniya
 - 3.1.2 Adamu Da Hawwa'u
 - 3.1.3 Rayuwa A Aljanna
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

Wannan kashi ya qunshi bayani ne game da asalin Hausawa tun daga farkon duniya, wato tun daga rayuwar Annabi Adamu da Hawwa'u a aljanna. Abu mafi muhimanci da za a kula da shi domin gano asalin Hausawa, bai wuce cewa dole a koma ga asalin al'ummar duniya baki xaya ba, wadda kuma ta tusgo ne daga jikin halittar farko ta Annabi Adamu. Kenan, Adamu da Hawwa'u su ne tushe, 'ya'yansu da jikoki su ne silar hayayyafar da ta samar da mutane a doron qasa.

Saboda haka, a wannan darasi, za a yi shimfixa ne kan tushen asalin Hausawa tun daga Annabi Adamu da Hawwa'u da yadda rayuwarsu a aljanna ta kasance.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce asalin Hausawa tun daga tsittsige. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Su wane ne Hausawa a dunqule.
- Yaushe Hausawa suka fara wanzuwa a duniya.
- Ina ne tushen da Hausawa suka tusgo.

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Bayani Game Da Asalin Hausawa

Bincike ya nuna cewa akwai wagegen givi game da asalin Hausawa a doron qasa. Domin kuwa ana cin karo da matsaloli da hasashe-hasashe da tambayoyi waxanda har yau ana neman amsoshi. Masana da manazarta sun yi iya yin su domin tattaro bayanai game da Hausa da Hausawa a doron qasa. Dubi ayyukan Muhammadu Bello da Richard Palmer da Mahadi Adamu da Bala Usman da Abdullahi Smith da Murray Last da Abdullahi Augie da Xahiru Yahaya da Dierk Lange da Uba Adamu da Tahar Adamu da wasu da dama irin su.

Haka kuma an tsinci wasu abubuwa game da asalin Hausawa daga rubutattun tarihin wasu qasashen Hausa kamar Kano da Abuja da Daura da sauransu.

An tabbatar da cewa Hausawa a matsayin mutane ko al'umma sun da]e a doron }asa, kuma suna nan har yanzu, kuma ko nan gaba za a same su, kai har Mahadi. Kenan za a iya cewa akwai tarihin asalin Hausawa tun kafin rubutu ya zauna a }asar Hausa.

3.1.1 Farkon Duniya

Adamu (1997) ya bayyana cewa babu wata madogara da za a iya tsayuwa a kanta wajen fayyace haqiqanin lokacin da aka fara halitta a wannan doron duniya da muke ciki. Har ila yau, wasu masana sun nuna cewa kafin zuwan xan'Adamu wannan duniya akwai halittu iri-iri da suka zauna shekaru masu yawa. Wasu kuma suka ce duniya ta yi shekaru dubu saba'in sau bakwai, kuma kowace dubu saba'in akwai irin halittar da ta zauna a cikinta, kamar Mala'iku da Rauhanai da Aljanu da

tsuntsaye da dabbobi da sauransu, sannan bay a xan'Adamu ya zauna, (Adamu, 1997).

Haka kuma babu wani masani da ya fayyace ainihin shekarun duniya na haqqa, sai dai littattafan addini musamman Alqur'ani mai girma da wasu littattafan da suka jaddada cewa Adamu da Hawwa'u su ne farkon halitta a cikin mutane. Shi ya sa ma kowane mutum ake kiransa xan'Adamu.

3.1.2 Adamu Da Hawwa'u

Malumfashi (2018) ya bayyana cewa farkon rayuwa a wannan duniya da muke ciki ta faru ne daga Adamu da Hawwa'u, waxanda a farko sun fara rayuwa ne a aljanna kafin a sakko da su doron qasa. Kenan, duk al'ummar duniya ko'ina suke 'ya'ya da jikoki ne na Adamu da Hawwa'u, saboda qwayar halittar kowane mutum a duniya tana xauke da qwayar halittar waxannan mutane, tun farkon halitta. Wannan ya faru ne saboda qwayar halittar da ke cikin xan' Adamu a yanzu, ita ce a jikin qwayar halittar mahaifansa na farko, kenan baqaqe da fararen mutane na yau, duk daga Annabi Adamu da Hawwa'u suka tusgo.

Kuma su Adamu da Hawwa'u xin nan a aljanna suka fara rayuwarsu, kafin sakkowarsu wannan duniya. Ko da aka sakko da su doron qasa, sun cigaba da rayuwa a tare a matsayin mata da miji har suka samar da zuri'ar da ta cigaba da samar da 'ya'yan Adamu har zuwa yau.

3.1.3 Rayuwa A Aljanna

Masana na hasashen cewa zamansu na aljanna, siffa da kalar jikinsu na fararen fata ne, saboda yanayin aljanna, mai ni'ima da dausayi da lema da sanyi ne, waxanda suke sa jikin mutum ya yi kyau da annashuwa. Kenan ba baqaqen fata a aljanna sai farare!(Malumfashi, 2018). Saboda haka, farkon rayuwa an faro ta ne a aljanna.

Lokacin da Allah (SWT) ya halicci Annabi Adamu kuma ya halicci matarsa daga qashin haqarqarinsa. Sun yi rayuwa tsawon lokaci a aljanna tare da mala'iku da shaixan, rayuwa ta jin daxi. Sai dai me? Tun farkon halittar Adamu an umarci mala'iku da shaixan su yi masa sujjada, mala'iku suka yi biyayya shi kuma shaixan ya bijire, saboda girman kai. A tunaninsa, shi (shaixan) an halicce shi da wuta, ba zai yiwu ya yi wa Adamu wanda aka halitta daga qasa sujada ba.

Wannan girman kai da shaixan ya yi, ya sanya Allah (SWT) ya la'ance shi kuma aka saukar da shi daga gidan aljanna. Hakan ya haifar da hassada tsakanin shaixan

ga Adamu, har ya qudiri aniyar sai ya halakar da Adamu da zuri'arsa, sai dai waxanda Allah ya tseratar. Bugu da qari, Adamu ya kasance mai biyayya ga mahaliccinsa a rayuwarsa ta aljanna. Domin kuwa daga cikin itatuwa da suke aljanna an hane shi da cin wata itaciya, kuma ya hanu, har sai da shaixan ya ribace shi, ya yaudare shi ya ci. Cin wannan itaciya shi ne ya zama silar sakko da shi Adamu da Hawwa'u doron qasa.

A dunqule, bayanin rayuwar Adamu da Hawwa'u a aljanna yana da muhimmanci kasancewar al'ummar duniya ciki kuwa har da Hausawa, 'ya'ya ne da jikoki na Adamu da Hawwa'u.

AUNA FAHIMTA

Bayyana me ka fahimta da waxannan dangane da salin Hausawa:

1. Asalin Hausawa a duniya
2. Farkon rayuwa a duniya
3. Rayuwar Adamu da Hawwa'u a aljanna

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasi an tattauna asalin Hausawa ne tun daga tushe, abin da ya shafi farkon duniya da batun Adamu da Hawwa'u da rayuwarsu a aljanna. An yi haka domin a fahimci gundarin abin da yake jan ragamar tunanin masana game da asalin Hausawa da wanzuwarsu a duniya.

5.0 TAQAITAWA

A wannan darasin ana fatar an fahimci:

- Su wane ne Hausawa ?
- Yaushe Hausawa suka fara wanzuwa ?
- Tushe ko asalin al'ummar duniya.

6.0 JINGAR AIKI

1. Kawo sunayen masana aqalla uku da suka yi bincike a kan asalin Hausawa.
2. Ina ne tushe ko asalin al'ummar duniya?
3. Me ya haifar da givi a sanin haqiqanin asalin Hausawa?

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

KASHI NA 2: Saukowa Zuwa Duniya

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Saukowa Zuwa Duniya
 - 3.1.1 Adamu A Asiya
 - 3.1.2 Hawwa'u A Jidda
 - 3.1.3 Haihuwa Da Hayayyafa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

Wannan kashi ya qunshi bayani ne kan asalin Hausawa tun daga sakkowa a duniya, wato tun daga sakkowar Adamu da Hawwa'u daga aljanna zuwa doron qasa. Da yake Adamu da Hawwa'u su ne tushe, 'ya'yansu da jikoki su ne silar hayayyafar da ta samar da mutane a doron qasa. Za a yi bayani kan yadda aka saukar da su a doron qasa a mabambantan wurare, wato Adamu a Asiya, ita kuma Hawwa'u a Jidda da kuma yadda suka haxu suka zauna suka hayayyafa.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce bayanin sakkowar Adamu da Hawwa'u duniya da haxuwarsu da kuma hayayyafar da suka yi a tare. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- A ina aka sauke Adamu.
- A wane yanki aka sauke Hawwa'u.
- A ina suka haxu har suka hayayyafa.

3.0 {UNSHIYAR DARASI

3.1 Saukowa Zuwa Duniya

Zaman Adamu da Hawwa'u a aljanna ya zo qarshe ne sakamakon karya dokar cin itaciyar da aka hane su da ci, wadda Shaixan ya ribace su suka ci. Wannan ya haifar da sakko da su duniya domin su cigaba da rayuwa. An kuma saukar da su a mabambantan wurare da yanayi inda aka jarabce su da yawon bixa domin neman junansu. Bayan tsawon lokaci na bixa, sun gamu da junansu kuma sun cigaba da rayuwa a tare, har suka hayayyafa, 'ya'ya da jikokinsu kuma su suka haifar da al'ummar duniya har zuwa yau, ciki kuwa har da Hausawa.

3.1.1 Adamu A Asiya

An saukar da Adamu bisa wani dutse da aka yi wa laqabi da Dutsen Adamu, a cikin qasar da yanzu ake kira Cylon ko Sri Lanka, wadda a can dauri ake kira da Sarandeep, (Aboutislam.net). Kamar yadda tarihi ya zo da shi, a nan ne Adamu ya fara rayuwa, daga bayaya ya shiga neman matarsa Hawwa'u, kodayake akwai masu nuni da cewa an sauke shi a Dihna, wani yanki tsakanin Ta'if da Makka, (Malumfashi, 2018).

Daga binciken masana labarin qasa duk waxanda suka samu kansu a yanki kamar na Asiya ko kuma mu ce yankin arewacin duniya, musamman can saman yankin, suna kasancewa da launi mai haske, 'yan'uwansu da ke Arewar kuma, masu maqwabtaka da Ikwato, zirin da ke xauke da tsananin zafi, sukan kasance masu launi mai duhu. A bisa irin wannan tunani ne kuma waxanda suka rayu a kudanci, musamman kudu mai nisa, suke da launi mai haske, su kuma waxanda ke a kudun duniya, musamman dab da ikwato, su ma za su kasance masu duhun launi.

Saboda haka muna iya hasashen cewa ko da Adamu ya rayu a Asiya kafin ya gano Hawwa'u a inda take a Jidda ko Makka (Bakka) ya kasance cikin ni'imar sanyi da dausayi mai yalwar kyautata fatar jiki, kenan ya cigaba da zama mai launi mai haske. Amma gwagwarmayar neman Hawwa'u da wahalhalun da ya shiga na fafutika da muggan namun daji da hawa tsauNUKA da duwatsu da ratsa koguna da tafkuna da maliyoyi ya sa jikinsa ya xan yi duhu, (Malumfashi, 2018).

3.1.2 Hawwa'u A Jidda

Ita kuwa Hawwa'u, an sauke ta ne a farfajiya ko falalon qasar Saudiyya ta yanzu, kusa da xakin Ka'aba, wasu suna cewa a kusa da inda birnin Jiddah yake a yanzu, a qasa mai tsarki. Wannan ya sa Hausawa suke wa duk wadda aka saw a sunan

Hawwa'u laqabin Maijidda, wato wadda aka saukar a birnin Jiddah, (Malumfashi, 2019).

Duk da cewa Hawwa'u 'fara' ce tun zaman aljanna, ta sake launi a zamanta a yankin Larabawa mai xauke da yawan zafi da quna. Kenan za a iya cewa ko kafin su haxu da Adamu a Jidda/Makka/Bakka, ta canza launi fiye da shi. Wannan kuwa ya biyo bayan tunanin masana ne da ke nuni da dukkan fatar da ta sha bugun rana na tsawon lokaci, tana canza launi, kenan ko da Hawwa'u ta haxu da Adamu, gaurayen waxanda suka baro aljanna za a gani; haske-haske, duhu-duhu da gamaxen wasu launuka. A taqaice dai, tsawon lokaci na nema da bixa ya kai Adamu zuwa inda Hawwa'u take a Jiddah, suka cigaba da rayuwar zaman tare da samar da iyali, (Malumfashi, 2018).

3.1.3 Haihuwa Da Hayayyafa

Zaman da Adamu da Hawwa'u suka yi tare a wannan sabon yanayi a Jidda/Makka/Bakka, shi ya ba da damar a samar da 'ya'yan Adamu da suka maqare dukkan duniya a yau. Duk haihuwar da Adamu da Hawwa'u suka yi, an tabbatar da 'yan biyu ne. Kuma a cikin 'ya'yan nasu, akwai masu hasken launi da masu duhun launi, akwai kuma wankan tarwaxa. Domin kuwa dukkan qwayar jinin da ke jikin Adamu da Hawwa'u, suna biye da 'ya'ya da jikokinsu har zuwa yau. Kenan tun farkon samuwar 'ya'ya da jikokin Adamu da Hawwa'u ake da 'farare' da 'baqaqe'. Su ne kuma har yau ke haihuwar abin da muke gani a doron qasa. Ana iya tabbatar da haka daga irin yadda a yau a gida guda daga kaka zuwa jikoki za ka samu 'farare' da 'baqaqe' a cikin zuriya. Wani ka gan shi baqqiqirin, amma daga cikin jikoki ka ga wasu tamkar zabiya. An fi ganin haka a nahiyan Afirka da vangaren Amurka ta Kudu da wasu sassan na Asiya da Astireliya. Inda ma 'farare' suka yi tunga za a samu masu farin launin da kuma masu duhun fari, duk da cewa duhun nasu bai kai irin na 'yan Afirka ba, (Malumfashi, 2018).

A haihuwa ta farko, Adamu da Hawwa'u sun haifi (Cain) ko Qabila da (Abel) ko Habil da 'yan'uwansu mata (kowanne da 'yar'uwarr tagwaicinsa). Domin Allah ya tsara dukkan waxanda za su biyo bayan Adamu su kasance 'yan biyu, mace da namiji. Ta haka aka tsara aurensu, ba tare da 'yan ciki xaya sun auri juna ba. A dalilin auratayyar ne har Qabila ya kashe Habil, saboda kishi da qyashi. Bayan rasuwar Habil shi ne aka haifi Seth (kyauta daga Allah in ji Adamu), wanda ya kasance xan gabon goshin iyayensa. Haka dai Adamu da Hawwa'u suka cigaba da hayayyafa, 'ya'yan da suka haifa su ma suka cigaba da hayayyafa a doron qasa, (Malumfashi, 2018).

AUNA FAHIMTA

Bayyana me ka fahimta dangane da waxannan:

1. Sakkowa a duniya
2. Adamu a Asiya Hawwa'u a Jidda
3. Haxuwa da hayayyafar Adamu da Hawwa'u

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasi an tattauna abin da ya shafi farkon rayuwar Annabi Adamu da Hawwa'u ne a duniya, wato sakkowarsu duniya da yadda aka sauke Adamu a Asiya ita kuma Hawwa'u a Jidda da yadda suka haxu har suka hayayyafa. An yi haka domin a fahimci rayuwa a doron qasa ta faro tun daga sakkowar Adamu da Hawwa'u doron qasa, musamman abin da ya shafi asalin Hausawa daga tushe. Domin kuwa hayayyafar Adamu da Hawwa'un ita ce silar wanzuwar Hausawa a duniya.

5.0 TAQAITAWA

A wannan darasin ana fatar an fahimci:

- Bayanin sakkowa a duniya
- A ina aka sauke Adamu ?
- A ina aka sauke Hawwa'u.

5.0 JINGAR AIKI

1. Me ya haifar da sauke Adamu da Hawwa'u doron qasa daga aljanna?
2. Ina ne yankin da aka sauke Adamu ?
3. A ina aka sauke Hawwa'u ?

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

KASHI NA 3: Tafiye-Tafiye Da Cike Duniya

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
 - 2.0 Manufar Darasi
 - 3.0 Qunshiyar Darasi
 - 3.1 Tafiye-Tafiye Da Cike Duniya
 - 3.1.1 Qabila Da Habilta
 - 3.1.2 Al’ummar Qabila A Sabon Matsuguni
 - 3.1.3 Haihuwa Da Hayayyafa
 - 3.1.4 Ruwan Xufana Da Bayansa
- Auna Fahimta

- 4.0 Kammalawa
 - 5.0 Taqaitawa
 - 6.0 Jingar Aiki
 - 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 1.0 GABATARWA**

Wannan kashi ya qunshi bayanin tafiye-tafiye da cike duniya, wato tun daga Qabila da Habilal da kuma al'ummar Qabila a sabon matsuguni da yadda suka hayayyafa, har dai lokacin ruwan Xufana da bayansa. Kisar da Qabila ya yi wa Habilal kan badaqalar aure ita ce silar fara tafiye-tafiye ko qaurace-qaurace a duniya, saboda haka ita ta fara haifar da sauva matsuguni na 'ya'yan Adamu a doron qasa. Don haka, a wannan kashi, za a yi bayanin yadda rayuwa a doron qasa ta kasance a wannan zango har zuwa ruwan Xufana da bayansa, a zamanin Annabi Nuhu.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce bayanin tafiye-tafiye da cike duniya, wato tun daga Qabila da Habilal da kuma al'ummar Qabila a sabon matsuguni da yadda suka hayayyafa, har dai lokacin ruwan Xufana da bayansa. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Su wane ne Qabila da Habilal.
- Me ya haifar da bidaqala tsakaninsu har aka yi kisan kai na farko a duniya.
- Yaya al'ummar Qabila ta kasance a sabon matsuguni.
- Ruwan Xufana da rayuwa bayan sa.

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Tafiye-Tafiye Da Cike Duniya

Kamar yadda aka riga aka yi bayani, 'ya'ya da jikokin Adamu da Hawwa'u su ne silar hayayyafar da ta samar da mutane a doron qasa har kusan hula goma kafin ruwan Xufana a zamanin Annabi Nuhu, (Malumfashi, 2019). Kenan, bayan haxuwar Adamu da Hawwa'u a Jiddah, sun cigaba da rayuwa a tare har suka hayayyafa, yanayi na rayuwa da zamamntakewa kuma ta haifar da qaura da sauva muhalli da tafiye-tafiye na zuri'arsu har suka barbazu a duniya har zamanin annabi Nuhu da ma bayan ruwan Xufana har zuwa samuwar xan'Adamu na zamani.

Daga nazarce-nazarcen da aka yi game da asalin xan'Adamu an nuna cewa Adamu ya rasu yana da shekara 1,000 a duniya, wasu kuma sun ce yana da shekara 930,

idan an bi zagayawar wata, amma yana da shekara 957 idan an bi zagayawar rana. Wasu addinan kuma sun yi nuni da cewa Adamu ya rasu yana da shekara 930. Wasu addinan kuma sun ce a'a, shekararsa a duniya 960. Masana sun ce bayan rasuwar Adamu an rufe gawarsa daidai bakin dutsen da aka saukar da shi farkon zuwansa duniya a Indiya/Pakistan/Afghanistan, wasu suka ce an rufe shi a bakin dutsen Abu Qabis ne a yankin hijaz; Makka/Bakka, wasu kuma sun ce xaya daga cikin jikokinsa, wato Nuhu shi ne ya tono gawarwakinsu; shi da Hawwa'u daga cikin kabarin da aka bizne su a lokacin da ake ruwan Xufana, ya sake binne su a Baitul Muqaddis. Wannan batu ya qara tabbatar mana da abu guda, kafin da bayan ruwan Xufana al'ummar duniya ta barbazu a sassa dabab-daban na duniya, wasu na yankin Asiya (in can aka binne Adamu) ko yankin Larabawa (in can ne aka binne gawar Adamu xin) ko kuma yankin kasar Isra'il a yau, in can ne Nuhu ya binne gawar bayan ruwan Xufana, (Malumfashi, 2018).

3.1.1 Qabila Da Habil

Kamar yadda aka yi bayani, Qabila da Habil su ne 'ya'yan Adamu da Hawwa'u na farko kuma kowannensu yana da 'yar'uwar haihuwarsa. A lokacin da aka zo haxa su aure sai aka haxa 'yar'uwar haihuwar Habil da Qabila, shi kuma Habil aka haxa shi da 'yar'uwar haihuwar Qabila. Wannan ya haifar da qyashi saboda shi Qabila yana ganin ya fi 'son' a haxa shi da tasa 'yar'uwar haihuwar, abin da ya sava da tsarin da aka shimfixa. Don haka tsananin kishi da qyashi ya sa Qabila ya kashe Xan'uwansa Habil. Hakan ya sanya Adamu da Hawwa'u suka kore shi sakamakon damuwar da suka shiga na rashin Habil. Bayan rasuwar Habilan ne kuma aka haifi Seth wanda suka cigaba da rayuwa da Adamu da Hawwa'u a Jidda/Makka/Bakka, (Malumfashi, 2018).

3.1.2 Al'ummar Qabila A Sabon Matsuguni

Bayan kashe Habil da xan'uwansa Qabila ya yi, Adamu da Hawwa'u sun yi baqin ciki sosai kan wannan rashin, shi ya sa suka yi watsi da Qabila. Wasu bayanai sun nuna cewa saboda damuwa da kewar rashin Habil, sai Adamu da Hawwa'u suka kore shi daga inda suke zaune; wato Jidda/Makka/Bakka. Bisa ga tsarin zamantakewar al'umma in aka kori xa, da wuya ya tashi ya bar 'ya'yansa da jikoki, da yake zama ne irin na gandu. Kenan Qabila ya bar mazauninsu na farko tare da iyalansa, ya yi nesa da iyayensa, ya je ya kafa tasa tungar a wani wuri can dabab.

Wannan shi ya sa ake hasahen wannan rabuwa ita ta haifar da samuwar karin harshe na farko a duniya. Me ya sa ake wannan tunani? A duk lokacin da aka samu sabani a tsakanin al'umma har wasu daga cikin al'ummar suka yi hijira ko qaura

zuwa wani wuri daban, harshe zai canza. Kenan da Qabila ya yi nasa mazauni da iyalinsa can nesa da inda iyayensa da ‘yan’uwa suke zaune, shi ya haifar da canjin yanayi da harshe da al’adu. Kenan bayan shekaru, kalmomi sababbi za su shiga cikin harshen Qabila da mutanensa, su kuma yi watsi da wasu tsofaffin tadoji da kalmomi da suka gado tun wajen su Adamu da Hawwa’u, (Malumfashi, 2018).

3.1.3 Haihuwa Da Hayayya

An nuna cewa Annabi Adamu ya ci gaba da zama da iyalinsa a tsohon matsuguninsu bayan rabuwarsu da Qabila, xansa, abin alfaharinsa, wato Seth, ya ci gaba da rayuwa tare da shi. Adamu ya koya wa Seth yawa-yawan ilimin da Allah ya koya masa tun daga aljanna har zuwa doron qasa. Ya kuma nuna masa tare da sauran iyalansa yadda ake bauta da dangoginta da kuma lokutan yin ta. Haka kuma ya gaya masa cewa bayan wucewarsu al’ummar da za ta biyo bayansu, wato jikoki da tattava-kunne za su bijire wa Ubangiji, za su shiga varna da tozarci a doron qasa, wannan zai sa a washe duniya ta hanyar ambaliyar ruwa, to sai dai ko kafin ambaliyar ruwan Xufana, an tava washe al’ummar duniya kaf, aka bar wasu ‘yan tsiraru a doron qasa.

Sai dai daga binciken masana an fahimci cewa dukkan ‘yan Adamu bayan rasuwar Adamu da kuma waxanda suka rayu har zuwa ruwan Xufana da bayan wannan ambaliyar ruwa duk daga zuri’ar Seth ne suka tusgo. Bincike ya nuna babu wasu daga cikin dangogi ko ‘yan’uwan Seth da suka rayu, domin akwai lokacin da Allah ya halaka dukkan ‘ya’yan Adamu na doron qasa, ba kuma wata zuri’a da ta rayu a bayan qasa, sai wadda ta fito daga tsatson Seth kawai. Waxannan al’umma su ne suka ci gaba da wanzuwa har zuwa wani tsawon lokaci.

A ina suka rayu, yaya suka warwatsu zuwa waxansu sassa na duniya wannan wani abu ne da har yanzu masu bincike ba su tabbatar ba, sai dai abin da ba a rasa ba. Da yake tun farko mun yi bayanin cewa Adamu da iyalansa, musamman waxanda suka biyo baya an hallakar da ‘yan’uwan Seth sun rayu ne a yankin da Adamu ya rayu, za mu iya cewa ‘ya’yan Adamu na wannan zamani mazauna yankin daular Larabawa da vangaren Turai da wani yanki na Asiya ne a yanzu. Wani abin ban sha’awa shi ne kusan dukkan ittifaqin masana asalin xan’Adamu sun amince cewa xan’Adamu na zamanin da ba tarihi da xan’Adamu na wannan zamani; duk asalinmu guda ne daga mutanen Afirka, (Malumfashi, 2018).

Bayan rasuwar Seth xansa Enos shi ne ya ci gaba da gudanar da lamurra, bayansa kuma dan Enos wanda ake kira da Kenan shi ya gaje shi, shi kuma xansa Mahalalel shi ya gaje shi. Bayan Mahalalel sai kuma xansa Jared da ya ci gaba da harkar

shugabanci, shi kuma xansa Idris ya gaje shi. An nuna cewa an haifi Idris a lokacin da Adamu yake da shekara 692 a doron qasa. Daga nan kuma sai Nuhu wanda aka haifa shekara 126 bayan rasuwar Adamu. Sai dai wasu masana na ganin tsakanin Adamu da Nuhu shekara 1,000 ne ba 126. Shi dai Nuhu tattava kunnen Idris ne, (Malumfashi, 2018).

3.1.4 Ruwan Xufana Da Bayansa

Tarihi ya nuna lallai an yi ambaliyar ruwan Xufana wanda ya shafe doron qasa da duk wata halitta da ke ban qasa. Kamar yadda masana tarihin asali suka yi bayani, ruwan Xufana ba irin ruwan da muka saba ji da gani ba ne. Ruwa ne da ya vuvvugo daga qasa ya haxe da aman wani daga sararin sama, ta yadda ba wata halitta ko kuma wani dutse komin tsawonsa da ya kasance a waje. Waxanda suka kasance a cikin jirgi ko kwale-kwalen Nuhu su ne kaxai Allah ya rabautar da zama a doron qasa, sai ko halittu na tsirrai da qwari da dabbobi da makamantansu da aka umurci a tafi da su cikin jirgin na Nuhu. Kenan za mu iya cewa ruwan Xufana tamkar wanke duniya ne ya yi, ya kuma tanadi wata sabuwar rayuwa ga jikoki da tattava kunnen Adamu.

Wasu masana sun ce a cikin jirgin na Nuhu akwai maza 72 ko kuma 80 da matansu. Haka kuma akwai kuma Nuhu da matarsa da ‘ya’yansa uku da matan ‘ya’yansa huxu, har da matar xansa Yam da bai bi Nuhu cikin jirgin ba. Bayanai sun nuna cewa a cikin jirgin wannan al’umma ta yi rayuwa ta shekara biyu ko fiye kafin jirgin ya sauke fasinjojinsa. Daga baya ya sauwa a kan dutsen Judi a cikin yankin Indiya/Pakistan/Afganistan na yanzu, inda daga nan ne aka soma sabuwar rayuwa, (Malumfashi, 2018).

AUNA FAHIMTA

Yi taqqitaccen bayanin me ka fahimta dangane da waxannan:

1. Qabila da Habila
2. Al’ummar Qabila a sabon matsuguni
3. Haihuwa da hayayyafa kafin ruwan Xufana

3.0 KAMMALAWA

A wannan darasi an tattauna abin da ya shafi tafiye-tafiye da cike duniya, wato tun daga Qabila da Habila da kuma al’ummar Qabila a sabon matsuguni da yadda suka hayayyafa, har dai lokacin ruwan Xufana da bayansa. An bayyana tafiye-tafiye da

qaurace-qaurace a doron qasa ya faru ne sakamakon kisar da Qabila ya yi wa Habil a dalilin badaqalar aure, wannan shi ya haifar da qaurar Qabila zuwa wani sabon matsuguni na daban. An kuma yi bayanin yadda rayuwar ta cigaba da gudana tsakanin Adamu da xansa Seth wanda ya haifa bayan rasuwar Habil a kuma yadda zuri'ar ta cigaba da hayayyafa har zuwa ruwan Xufana a zamanin Annabi Nuhu.

4.0 TAQAITAWA

A wannan darasin ana fatar an fahimci:

- Bayanin Qabila da Habil
- Badaqala a tsakanin Qabila da Habil har ta kai ga kisan kai ?
- Rayuwar Qabila ta kasance a sabon matsuguni

6.0 JINGAR AIKI

1. Me ya haifar da sauve Adamu da Hawwa'u doron qasa daga aljanna?
2. Me ya haifar da kisan kai a tsakanin Qabila da Habil?
3. Yaya rayuwar Qabila ta kasance a sabon matsuguni ?

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Malumfashi, I. (2018). "Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People." Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: "**Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.**" Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). "Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali." Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami'ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

KASHI NA 4: Sake Haxewa A Waje Xaya

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Sake Haxewa A Waje Xaya
 - 3.1.1 Al'ummar Annabi Nuhu
 - 3.1.2 Rayuwa Da Rarrabuwa
 - 3.1.3 Hayayyafa Da Mallake Duniya
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

Wannan darasin ya qunshi bayanin sake haxewa a waje xaya, tun daga zamanin Annabi Nuhu da yadda rayuwa da rarrabuwa ta kasance da kuma yadda suka hayayyafa da mallake duniya. Bayan ruwan Xufana al'ummar Annabi Nuhu da suka tsira sun sake haxuwa a wuri guda inda suka rayu daga bisani suka rarrabu kuma suka hayayyafa suka mallake duniya. Don haka, wannan kashi, zai yi bayanin yadda rayuwa a waje xaya ta kasance bayan ruwan Xufana har zuwa sake hayayyafa da rarrabuwa da al'ummar Annabi Nuhu ta yi.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce bayanin sake haxewa a waje xaya, tun daga zamanin Annabi Nuhu da yadda rayuwa da rarrabuwa ta kasance da kuma yadda suka hayayyafa da mallake duniya. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Yaushe aka sake haxuwa a waje xaya bayan ruwan Xufana.
- Yaya al'ummar Annabi Nuhu ta kasance.

- Ko an sake rarrabuwa bayan an cigaba da hayayyafa

3.0 {UNSHIYAR DARASI

3.1 Sake Haxewa A Waje Xaya

Kamar yadda aka yi bayani a baya, ruwan Xufana ya hallaka dukkan mutanen zamanin Annabi Nuhu in ban da waxanda suka yi imani da shi suka shiga cikin jirginsa, wanda lokacin da suka fito daga cikin jirgin sai suka sake shimfixa wata sabuwar rayuwa suna hayayyafa har aka samar da xan'Adamu na zamani wato Adamu 2. Shi wannan Adamu 2 da matarsa Hawwa 2, su ne suka samar da xan'Adamu na zamani, wanda kowane xan'Adamu da yake raye a doron qasa a yanzu, to akwai qwayoyin halittarsu a jikinsa.

3.1.1 Al'ummar Annabi Nuhu

Wasu masu bincike sun nuna cewa ‘ya’yan Nuhun nan ne guda uku ko kuma tattare da sauran mutane da matansu 72 ko 80 ne su suka samar da sauran al’ummar duniya da kuma gina harshe da adabi da al’adu na duniya baki xaya. Akwai masu nuni daga cikin masana na cewa daga cikin ‘ya’yan Annabi Nuhu akwai Shem, wanda daga shi ne zuri’ar Larabawa da Farisawa da Romawa ta ginu. Shi kuma xansa Japheth, shi ya samar da zuri’ar Turkawa da Sakalibawa. Shi kuwa Ham ya samar da zuri’ar Kibxawa da Sudaniyawa da Babas, (Malumfashi, 2018).

Wasu kuma suna ganin abin da ya faru da Nuhu kamar abin da ya faru da kakansa Adamu ne bayan saukar da shi da aka yi a wannan yanki a Indiya/Pakistan/Afganistan na yanzu. Bambancin kawai shi ne, shi Nuhu bai shiga laluben iyalinsa ba, wato Hawwa'u, domin Nuhu da iyalinsa aka sauke su a wuri xaya. Saboda haka sun ci gaba da gudanar da rayuwarsu kamar yadda suka baro ta kafin ruwan Xufana, daga nan suka hayayyafa, suka sake gina al’ummomin duniya baki xaya, (Malumfashi, 2018).

Wani abu da yake da muhimmanci a nan shi ne, bayan ruwan Xufana xan'Adamu ya rayu a sassan duniya daban-daban, tun bayan ruwan Xufana zuwa yau. Da yake kuma a can baya an tava hallakar da xan'Adamu a doron qasa har sau biyu; na farko dangogin Seth da aka hallaka sai zuriyarsa kurum da aka bari, sai kuma dangogin Nuhu da aka hallakar, sai zuriyar Nuhu kurum da aka bari a doron qasa bayan ruwan Xufana da kuma hallakar da sauran al’ummar duniya duka da Allah ya yi, sai zuriyar Adamu na 2 kurum da aka bari a doron qasa, (Malumfashi, 2018).

3.1.2 Rayuwa Da Rarrabuwa

Bincike game da asalin xan'Adamu ya nuna cewa xan'Adamu na zamani, wato Adamu 2 ya rayu da fara hayayyafa a yankin gindin tsaunuka da duwatsun Omo Kibish a cikin qasar Habasha ta yanzu, kusan shekara 175,000 da suka wuce. Domin kuwa masu nazarin qwayar halittar xan'Adamu sun bayyana cewa daga cikin qwayar halittar kowane xan'Adamu a doron qasa akwai labari ko tarihin asalin xan'Adamu tattare da ita. Shi ya sa nazari ya nuna cewa asalin kowane xan'Adamu na wannan zamani daga Afirka ne, wato daga Adamu 2, wanda shi ne tsittsige ko tushen kowane xan'Adamu a doron qasa. Kenan xan'Adamu da ya rayu a tsohuwar nahiyan Afirka shi ne asalin dukkan xan'Adamu a doron qasa, (Malumfashi, 2018).

A binciken da masana kimiyyar qwayar halitta suka gudanar game da asalin na xan'Adamu, musamman na vangaren mata daga sassa dabat-daban na duniya, sun gano cewa an fi ganin dangantakar matan duniya a cikin qwayar halittar matan nahiyan Afirka, wannan ne ya sa masanan suke cewa dukkan xan'Adamu da ke doron qasa ya samo asali ne daga wata mace, (Hawwa 2) da ta rayu a nahiyan Afirka sama da shekara 175,000. Ba wai masana na nufin cewa ita kaxai ta rage a doron qasa a daidai wannan zamani ba, amma dai ita ce ake jin ta haifar da mutanen da ke watangaririya a doron qasa a halin yanzu, (Malumfashi, 2018).

Ita wannan qwayar halitta ta Hawwa 2 ita ce ta haxu da qwayar halitta ta Adamu 2, wanda ya kasance uba ga dukkan xan'Adamu da ke a doron qasa a halin yanzu, shi ma daga wannan yanki na Omo Kibish da ke a qasar Habasha ta yanzu ya samo nasa asali. Daga nan ne suka fantsama a cikin doron qasar duniya suka samar da duk wani xan'Adamu da muke gani a halin yanzu.

Masana sun nuna cewa waxannan kakannin namu sun shiga uwa duniya daga Afirka; ko dai ta cikin Kogin Nile, suka runtuma cikin yankin Sinai, suka yi arewa zuwa yankin da ake kira Levant, yankin da a yanzu ya qunshi qasashe kamar su Cyprus da Israel da Jordan da Lebanon da Palasxinu da Siriya da Iraqi da Masar. Ko kuma ta wata hanyar ko mashigin wanda ake jin cewa kusan shekara 60,000 da suka wuce waxannan kakanni namu sun qetara zuwa sassan duniya dabat-daban. Daga wannan yanki ne masana kimiyyar qwayar halitta suka ce kakannin namu suka rarrabu, wasu suka yada zango a nan yankin Yahudawa da Palasxinu suka qarasa zuwa yankin Larabawa zuwa yankin Indiya, (Malumfashi, 2018).

3.1.3 Hayayyafa Da Mallake Duniya

Daga abin da ya gabata, mun fahimci cewa binciken da aka gudanar na qwayoyin halittar al'ummar duniya an ga sassan jikin Hawwa 2 da Adamu 2 a jikin al'ummomin da ke a nahiyyar Afirka; an ga haka a jikin al'ummar San da ke Kudancin Afirka da Biaka da ke Tsakiyar Afirka, kai hatta harsunan waxannan al'ummomi an fahimci cewa suna da dangantaka da jun, wanda ya qara tabbatar da dangantakar su ta asali. Daga cikin nahiyyar Afirka, an tabbatar da cewa waxannan kakanni namu, Adamu 2 da Hawwa 2 sun hayayyafa da warwatsuwa zuwa sassan duniya daban-daban tsakanin shekara 50,000 zuwa shekara 60,000. Kakannin namu ba su wuce 1,000 ba, sun kuma antaya zuwa sassan duniya ta bin gavar teku zuwa Yamacin Asiya. A nan ma masana kimiyyar qwayar halitta sun tabbatar da dangantar waxannan kakannin namu da iyalan da suka bari a baya, (Malumfashi, 2018).

AUNA FAHIMTA

Yi taqqitaccen bayanin me ka fahimta dangane da waxannan:

1. Sake haxewa a waje xaya bayan ruwan Xufana
2. Al'ummar Annabi Nuhu
3. Hayayyafa da mallake duniya bayan ruwan Xufana

3.0 KAMMALAWA

A wannan kashi an tattauna abin da ya shafi sake haxewa a waje xaya, tun daga zamanin Annabi Nuhu da yadda rayuwa da rarrabuwa ta kasance da kuma yadda suka hayayyafa da mallake duniya. An bayyana cewa bayan ruwan Xufana al'ummar Annabi Nuhu da suka yi saura sun sake haxuwa a wuri guda suka cigaba da rayuwa daga bisani suka rarrabu kuma suka hayayyafa suka.

5.0 TAQAITAWA

A wannan darasin ana fatar an fahimci:

- Bayanin sake haxuwa a waje xaya bayan ruwan Xufana

- Yadda al’ummar Annabi Nuhu ta kasance bayan ruwan Xufana
- Rayuwa da hayayyafa da mallake duniya bayan ruwan Xufana

5.0 JINGAR AIKI

1. Yaya al’ummar Annabi Nuhu ta kasance bayan ruwan Xufana?
2. Bayyana yadda aka sake haxuwa a waje xaya bayan ruwan Xufana?
3. Yaya al’umma suka hayayyafa har suka rarrabu bayan ruwan Xufana ?

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jamii’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

RUKUNI NA 2

KASHI NA 1: Xan'Adamu Da Samwar Hausawa

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Xan'Adamu Da Samuwar Hausawa
 - 3.1.1 Hausawan Farko
 - 3.1.2 Aure Da Zamantakewa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

Wannan kashi ya qunshi bayani ne kan xan'Adamu da samuwar Hausawa, wato Hausawan farko, sai kuma batun da ya shafi aure da zamantakewa na Hausawan farkon. Saboda haka, wannan kashi ya qunshi bayanin rayuwar xan'Adamu da samuwar Hausawa a doron qasa.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce bayanin xan'Adamu da samuwar Hausawa, wato Hausawan farko, sai kuma batun da ya shafi aure da zamantakewa na Hausawa a farkon al'amari. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Yaushe Hausawa suka samu.
- Su wane ne Hausawan farko.
- Yaya aure da zamantakewa yake a farkon lamari.

3.0 {UNSHIYAR DARASI

3.1 Xan'Adamu Da Samuwar Hausawa

Binciken masana kimiyya ya bayar da haske game da ire-iren ‘ya’yan Adamu da suka zauni doron qasa da irin tsawon shekarun da suka yi. Qashin xan’Adamu’ na farko da aka tono shi ne ake wa laqabi da *Ramaphithicus*, wanda aka samu a yankin qasar Indiya da Kenya na yanzu. An ce idan da an aminta wannan qashin mutum ne ba na goggon biri ba, da shi ne zai kasance mai tsawon kwana a doron qasa, don ya zaunu shekara sama da milyan 15. To amma masana kimiyya sun nuna bai da dangantaka da jikin mutum ko qoqon kwanyarsa, ya fi zama daidai da na biri, saboda haka suka yi watsi da wannan hasashe, (Malumfashi, 2018).

Qashi na biyu wanda shi ma ba a amince da shi a matsayin na mutum ba, shi ne na *Oriopethicus*, wanda shi ma an ce ya zaunu a doron qasa sama da shekara milyan 12, matsalar wannan qashi ita ce ba a same shi a cikin wurin da ake tsammanin mutane sun rayu a ciki ba, mazaunin daji ne, saboda haka shi ma ya faxa cikin dangin birai ba na mutane ba. Daga binciken masana kimiyya na wannan zamani an fahimci cewa qashin xan’Adamu na farko da aka tono masana suka amince da shi a matsayin na mutum, shi ne wanda aka yi wa laqabi da *Australophicus*, wanda an ga samfurinsa a sassan Afrika ta Kudu da Habasha, a wani yanki da ake kira Omo Kibish sama da shekara milyan 1 zuwa 4 da suka wuce, (Malumfashi, 2018).

Bayan wannan, bincike kuma ya qara tabbatar da samuwar wani qashin daban da wanda aka gani a baya, wanda aka yi wa laqabi da qashin *Archanthropian*; an tsinto waxannan qasusuwa a yankunan Indonisiya da Tanzaniya da Chad na yanzu, an ce xan’Adamu ya rayu sama da shekara dubu 500 da suka wuce a doron qasa a wannan yanki. Sai kuma qashi na qarshe da aka gani kafin zuwan xan’Adamu na zamani shi ne wanda ake wa laqabi da *Neandethals*, wanda aka ce sun rayu a sassan Turai na yanzu (kamar Jamus da Ispaniya) da Gabas ta Tsakiya ta yanzu(kamar Iraqi da Palasxinu) da kuma nahiyan Afirka (musamman Maroko ta yanzu). Dukkan waxannan hasashe sun kasa tabbatar da wani abu muraran, xan’Adamu ya rayu a sassan duniya daban-daban, tun bayan ruwan Xufana zuwa yau, (Malumfashi, 2018).

Saboda haka, kamar yadda bincike ya nuna an yi al'ummu zubi huxu a doron qasa; ma'ana a rayar, a kashe a sake rayarwa tun daga Adamu zuwa yau. Haka kuma, xan'Adamu na zamani ya wanzu shekara 175,000 da suka wuce, (Malumfashi, 2019). Sa'annan akwai mutane da ake kira 'Hausawa', amma a wasu zamunna ba harshen Hausa sai wani abu da ake kira harshen mutanen wannan lokaci, wanda har yau ba a san kowanne ne ba! Wasu sun ce ai Hausawa su ne Maguzawan yanzu, domin Maguzawa ba su da wani harshe sai Hausa. Wasu kuma na ganin ai ba abin da ya haxa Maguzawa da Hausawa, domin Hausawan wannan zamani ai Musulmi ne. Wasu na cewa, a'a, ai akwai Maguzawa Musulmi da waxanda ba musulmi ba, kuma duk da Hausa suke magana. Saboda haka, Hausawa a matsayin mutane ba wai qabila ko al'umma ba sun daxe a doron qasa, (Malumfashi, 2019).

3.1.1 Hausawan Farko

Zai yi wuya kai tsaye a ce ga ainihin Hausawa na asali daga irin mutanen da a yau muke kira Hausawa, domin kuwa lokaci ya shuxe, al'ummomi daban-daban sun shigo cikinsu ta yadda gane Hausawa zai yi wuya farat xaya ta amfani da mai magana da harshen Hausa. Sai dai kamar yadda aka yi bayanin Adamu 2 da Hawwa 2 da suka wanzu bayan ruwan Xufana kuma suka samar da xan'Adamu na zamani kimanin shekaru 175,000 da suka wuce, (Malumfashi, 2019). Har ila yau, daga cikin nahiyar Afirka, an tabbatar da cewa waxannan kakanni namu, Adamu 2 da Hawwa 2 sun hayayyafa da warwatsuwa zuwa sassan duniya daban-daban tsakanin shekara 50,000 zuwa shekara 60,000. A wancan lokaci kakannin namu ba su wuce 1,000 ba, sun kuma antaya zuwa sassan duniya ta bin gavar teku zuwa Yamacin Asiya. A nan ma masana kimiyyar qwayar halitta sun tabbatar da dangantar waxannan kakannin namu da iyalan da suka bari a baya.

Abin da ba a da cikakkiyar masaniya kai shi ne irin fasahar da waxannan kakannin namu ke da ita ta fitar da kai daga cikin quncin rayuwa, sai dai masana sun nuna cewa hanyoyi biyu suke buxe gare su na shiga uwa duniya daga Afirka; ko dai ta cikin Kogin Nile, suka runtuma cikin yankin Sinai, suka yi arewa zuwa yankin da ake kira Levant, yankin da a yanzu ya qunshi qasashe kamar su Cyprus da Israel da Jordan da Lebanon da Palasxinu da Siriya da Iraqi da Masar. Idan an lura da kyau, wannan hanya tamkar mashigi ce tsakanin Yamacin Asiya da Gabashin Baharmaliya da Arewacin Afirka.

Bayan wannan akwai kuma wata hanyar ko mashigin wanda ake jin cewa kusan shekara 60,000 da suka wuce waxannan kakanni namu sun qetara zuwa sassan duniya daban-daban. Sai dai abin lura a nan shi ne, masana sun yi nuni da cewa a daidai wannan lokaci duniya ta fara zafafa, duwatsun qanqara sun fara narkewa

sosai, saboda haka ruwan kogunan duniya sun fara yin qasa sosai, saboda haka, kadarkon da ke tsakanin Maliya da saman Tsakiyar Afirka da yankin Larabawa ba wani tsawo gare shi ba, bai wuce mil xaya zuwa uku ba. Kenan ba abin mamaki ba ne idan waxannan kakanni namu sun yi amfani da fasahar wancan zamani sun qetara zuwa sassan duniya daga nan.

Daga wannan yanki ne masana kimiyyar qwayar halitta suka ce kakannin namu suka rarrabu, wasu suka yada zango a nan yankin Yahudawa da Palasxinu suka qarasa zuwa yankin Larabawa zuwa yankin Indiya. Daga cikin waxannan dangogin kakaninmu ne wasu suka sake komowa nahiyan Afirka bayan shekara 30,000, ana kuma ji cikin su har da vurvushin Hausawa na Yanzu, (Malumfashi, 2018).

3.1.2 Aure Da Zamantakewa

Kamar yadda tarihi ya nuna mana, yawa-yawan jikoki da tattava kunnen mutanen Afirka da suka yi hijira sun wataya cikin wannan duniya da muke gani a yau, kuma sun bar dogon tarihi a cikin tsawon zamani. Har ila yau, kamar yadda xan'Adamu ya saba ne, duk inda ya isa, ko dai ya sake hayayyafa ta hanyar sake auratayya da baqin da ya tarar ko kuma ya kashe waxanda ya iske ya ci gaba sabuwar rayuwa. Saboda haka, a cikin zamanin da xan'Adamu ya fara kaka-gida a sabon matsuguni aka fara samun canje-canje a rayuwar xan'Adamu, a lokacin ne ya soma amfani da duwatsu a matsayin makamashi da makami, daga baya kuma amfani da qarafa, ya kuma fara samun wasu hanyoyi da dabarun ciyar da kai da makamantan su. Bincike ya nuna a lokacin irin wannan rayuwa matsugunin mutanen bai wuce gandaye ba ko kuma cikin kogunan duwatsu da makamantsu ba. Daga baya ne mutane suka fara giggina ‘yan qananan xakuna ko shigifofin da suke kwana a ciki.

A cikin irin wannan rayuwa ko zamani ne aka assasa kiwon dabbobi a cikin gidaje da fasalta harsuna da birane da dauloli da kuma samar da jiga-jigai daga cikin mutane a cikin tarihi. Shi ya sa ake jin motsi da amon birane da mashahuran mutane, wasu annabawa, wasu manzanni, wasu masu mulki, wasu masu tarin dukiya, wasu kuma mayaqa ko jarumai da kuma matafiya.

AUNA FAHIMTA

Yi taqqitaccen bayanin me ka fahimta dangane da waxannan:

1. Xan'Adamu da samuwar Hausa
2. Hausawan farko
3. Aure da zamantakewa

4.0 KAMMALAWA

A wannan kashi an tattauna abin da ya shafi xan'Adamu da samuwar Hausawa, wato Hausawan farko, sai kuma batun da ya shafi aure da zamantakewa na Hausawan farko. An bayyana yadda samuwar Hausawa ta kasance da kuma batutuwan da suka shafi Hausawan farko, musamman aure da zamantakewa.

5.0 TAQAITAWA

A wannan darasin ana fatar an fahimci:

- Bayanin xan'Adamu da samuwar Hausawa
- Tsokaci kan Hausawan farko
- Aure da zamantakewar Hausawan farko

6.0 JINGAR AIKI

1. Yaya samuwar Hausawa ta kasance?
2. Su wane ne Hausawan farko?
3. Yaya aure da zamantakewar Hausawan farko ta kasance ?

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Malumfashi, I. (2018). "Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People." Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: "**Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.**" Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). "Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin

Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Juna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

KASHI NA 2: Zamanin Annabi Adamu

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Zamanin Annabi Adamu
 - 3.1.1 Hausawa A Zamanin Annabi Adamu
 - 3.1.2 Harshen Hausa A Zamanin Annabi Adamu
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A wannan darasin za ka fahimci abubuwan da suka shafi rayuwar Hausawa da harshen Hausa zamanin Annabi Adamu. Za a koma tun daga tushe domin sake fasalta yadda al’umma take zamanin Annabi Adamu, ta haka ne za a iya fayyace ko akwai Hausawa da harshen Hausa tun zamanin Annabi Adamu, in kuma akwai sun to a wane yanayi suka kasance?

Saboda haka sanin yadda Hausawa da harshen Hausa suka ratso tun farkon halitta, abu ne mai muhimmanci.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce ka fahimci abubuwa muhimmai game da zamanin Annabi Adamu, musamman abin da ya shafi Hausa da Hausawa da suka haxa da:

- Ko akwai Hausawa a zamanin Annabi Adamu?
- Ko akwai Harshen Hausa a zamanin Annabi Adamu?

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Zamanin Annabi Adamu

Babu tantama a kan cewa Adamu da Hawwa'u su ne farkon halitta a doron qasa cikin jinsin xan'Adamu. Wato duk al'ummomin da aka yi a doron qasa tun daga 'ya'yan Adamu na farko zuwa yau duk daga Adamu da Hawwa'u suka tusgo. Saboda haka zamanin Annabi Adamu shi ne zamani na farko da mutane suka wanzu a doron qasa kuma daga gare su ne sauran al'ummomi suka wawwanzu a mababantan zamunna har zuwa zamanin da muke ciki yanzu.

3.1.1 Hausawa A Zamanin Annabi Adamu

Hausawa dai a ko'ina suke, 'ya'ya da jikokin Annabi Adamu da Hawwa'u ne. Jinin kowane mutum a duniya yana xauke da jinin waxannan mutane tun farkon halitta. Wannan kuwa ya faru ne saboda qwayar halittar da ke jikin xan'Adamu a yanzu, ita ce a jikin qwayar halittar mahaifansa na farko, kenan baqaqe da fararen fatar mutane na yau, duk daga Annabi Adamu da Hauwa'u suka tusgo. Har zuwa yau kuma wannan qwayar halitta na tattare da mu a duk faxin duniya, ciki har da Hausawa, (Malumfashi, 2018).

Tun asali wajen halittar Adamu an tattaro abubuwa da yawa da suka kasance lakar da ta samar da shi. Masana sun yi nuni da cewa duk wani vangare na duniya sai da aka xebo qasar wurin; kenan a jikin Adamu akwai farare da baqaqe da gajeru da dogaye da qarti da sirara da masu gwavi-gwavi. Wannan kamar yadda binciken kimiyya ya nuna yanzu, shi ne ake wa laqabi da qwayoyin halitta. Kenan Adamu da Hawwa siffarsu da yanayinsu na dukkan wanda ke raye a doron qasa ne. Duk da an yi nuni da cewa tun asali a cikin aljanna 'fararen fata' ne ke zaune ba yana nufin cewa Adamu ba baqi ba ne ko wankan tarwaxa ko wata kala daban. Abin da ake nuni shi ne daga cikin qwayar halittarsa aka samu dukkan 'ya'ya da jikokinsa, har zuwa yau, (Malumfashi, 2018).

Saboda haka ko da Adamu ya rayu a cikin yanayi mai sanyi da kyakkyawan dausayi, inda rana ba ta kwaxar sa da shi da iyalansa, sai an samu wata kalar daban daga cikin ahalinsa, domin qwayar jininsa na xauke da dukkan launin xan'Adamu da muke gani a yau. Kenan, tun da tukunya xaya ce ta samar da al'ummar duniya tun daga zamanin Annabi Adamu zuwa yau, to akwai Hausawa tun zamanin Annabi Adamu. Domin kuwa kowace al'umma da ta wanzu a doron qasa a da, da kuma yanzu har zuwa gobe, akwai qwayoyin halittar Adamu da Hawwa'u a jikinsu, ciki kuwa har da Hausawa.

3.1.2 Harshen Hausa A Zamanin Annabi Adamu

Kamar yadda bayanai suka kasance a cikin yawancin addinai da al'adu, Adamu shi ne mutum na farko a doron qasa; ya rayu a aljanna tare da matarsa Hawwa'u. A cikin aljanna an tabbatar da cewa sun yi magana da harshen Larabci ne kamar yadda addinin Musulunci ya tanada ko kuma wani harshe da ake kira 'Proto', wato harshen asali, kamar yadda masana harshe suka tanada. Hasashe na masana ya nuna an saukar da su a doron kasa na duniya bayan sun yi shekara 47 a cikin aljanna, sun kuma ci gaba da yin magana da harshen Larabci ne ko 'Proto'.

Har ila yau, a daidai lokacin da 'ya'yan Adamu wato Qabila da Habilia suka samu matsala a kan batun aure har Qabila ya kashe Habilia, hakan ya yi sanadiyyar da Adamu da Hawwa'u suka kori Qabila daga Jidda ko Makka ko Bakka inda suke zaune, ya yi qaura ya koma wani matsuguni na dabani. Wannan rabuwa ita ake hasahen ta haifar da samuwar karin harshe na farko a duniya. Domin kuwa a duk lokacin da aka samu savani a tsakanin al'umma har wasu daga cikinsu suka yi hijira ko qaura zuwa wani wuri dabani, harshe zai canza. Saboda haka, da Qabila ya sauya matsuguni shi da iyalinsa can nesa da inda iyayensa da sauran 'yan'uwansa suke zaune, sai aka sami sauvin harshe.

Da yake idan aka sami tazarar muhalli ko matsuguni tsakanin al'umma, harshe da yanayi da al'adu sukan bambanta, hakan yana haifar da bambance-bambance a tsakanin su wajen magana amma suna fahimtar junansu, wannan shi ake kira karin harshe. Idan kuma bambancin ya yi nisa har ta kai ga ba sa fahimtar junansu, sai a sami sabon harshe, kamar yadda masana harshe suka tabbatar. Kenan bayan shekaru, kalmomi sababbi za su shiga cikin harshen Qabila da mutanensa, su kuma yi watsi da wasu tsofaffin tadoji da kalmomi da suka gado tun wajen su Adamu da Hawwa'u, (Malumfashi, 2018). Ta wannan fuskar, za a iya tsinkayar harshen Hausa a zamanin Annabi Adamu cikin wannan sabon harshe ko karin harshe da ya tusgo sakamakon qaura ta farko da Qabila da Habilia suka yi daga mazauninsu na

farko ko kuma wasu qaurace-qauracen da suka biyo baya tsawon shekarun da Annabi Adamu ya yi a doron qasa.

A wata fuskar kuma, masana sun bayyana cewa a daidai lokacin da aka hura wa Adamu rai bayan an gama halittarsa, abu na farko da ya fara yi shi ne atishawa, atishawar nan kuwa duk harsunan duniya harsuna uku ne ke da ita, su ne harshen Hausa da Kivxanci (Ancient Egyptian) da harshen Larabci,(Malumfashi, 2018). Idan kuwa haka ne, kenan harshen Hausa ne Adamu ya yi magana da shi a tashin farko, tun a aljanna.

Bugu da qari, wata madogarar kuma musamman daga littattafan addini, wasu masanan sun nuna cewa, a daidai lokacin da Shaixan ya ribaci Adamu da Hawwa'u har suka ci daga itaciyar da aka hane su ci a aljanna, sai aka aiko mala'ika ya maqure wuyar Adamu domin kada ya haxiye abin da ya tauna. A daidai wannan lokaci saboda zafin maqura ya yi ta kakari, har ya furta duk wasu harsuna na duniya, tun farkon halitta zuwa yanzu. Ita kuma matarsa Hawwa'u ta riga ta haxiye, wannan shi ne ya zama jinin haila da mata ke yi duk wata. Kenan, ta wannan madogarar ma, harshen Hausa a zamanin Annabi Adamu ya samu tun a aljanna.

AUNA FAHIMTA

Tattauna waxannan batutuwa da ke biye:

1. Rayuwa zamanin Annabi Adamu
2. Yaya Hausawa suke zamanin Annabi Adamu?
3. Ko akwai harshen Hausa a zamanin Annabi Adamu?

4.0 KAMMALAWA

Wannan darasi kamar yadda qunshiyarsa ta nuna, an aza tubalinsa ne domin ka fahimci rayuwar Hausawa da harshen Hausa zamanin Annabi Adamu, da kuma yadda za ka iya fasalta su. Ma'ana, yadda za a iya gane akwai Hausawa da harshen Hausa zamanin Annabi Adamu, in akwai xin yaya suke. Darasin ya nuna yadda rayuwa ta kasance zamanin Annabi Adamu da kuma yadda za a iya kama batun Hausa da Hausawa a zamanin na Annabi Adamu.

5.0 TAQAITAWA

Darasin da ya gabata an so ne ya gabatar maka da abubuwa da suka haxa da:

- Rayuwa a zamanin Annabi Adamu
- Hausawa a zamanin Annabi Adamu
- Da kuma harshen Hausa a zamanin Annabi Adamu

6.0 JINGAR AIKI

1. Ai Hausawan farko su ne mutanen Annabi Adamu. Ko an yarda?
2. Akwai harshen Hausa da Hausawa tun zamanin Annabi Nuhu. Tattauna
3. Hausawa su ne al'ummar farko a duniya kuma Hausa ne harshen farko a duniya. Nuna yarda ko rashin yarda da wannan batu ta la'akari da zamanin Annabi Adamu.

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jam’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

KASHI NA 3: Zamanin Annabi Nuhu

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi

- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Zamanin Annabi Nuhu
 - 3.1.1 Hausawa A Zamanin Annabi Nuhu
 - 3.1.2 Harshen Hausa A Zamanin Annabi Nuhu
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A darasin da ya gabata mun ga yadda rayuwar Hausawa da harshen Hausa zamanin Annabi Adamu ta kasance. Saboda haka, a wannan darasin za a nazarci abubuwan da suka shafi rayuwar Hausawa da harshen Hausa zamanin Annabi Nuhu ne. Za a yi hakan ne domin sake jaddada yadda al'umma take zamanin Annabi Nuhu, ta haka ne za a iya gane ko akwai Hausawa da harshen Hausa a zamanin Annabi Nuhu.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce ka fahimci abubuwa muhimmai game da zamanin Annabi Nuhu, musamman abin da ya shafi Hausa da Hausawa da suka haxa da:

- Ko akwai Hausawa a zamanin Annabi Nuhu?
- Ko akwai Harshen Hausa a zamanin Annabi Nuhu?

3.0 {UNSHIYAR DARASI

3.1 Zamanin Annabi Nuhu

Kamar yadda aka yi bayani a baya, bayan qaura ko hijirar da Qabila ya yi, Adamu da Hawwa'u sun haifi Seth suka cigaba da rayuwa da shi cikin jin daxi. Bayan Seth ya rasu ne sai xansa Enos ya ci gaba da gudanar da lamurra, daga Enos sai xan Enos din wanda ake kira Kenan ya gaje shi, shi kuwa Kenan xansa Mahalalel ne ya gaje shi. Daga Mahalalel kuma sai xansa Jared ya cigaba da harkar shugabanci, shi kuma Jard xansa Idris ya gaje shi. An nuna cewa an haifi Idris a lokacin da Adamu yake da shekara 692 a doron qasa. A zamanin Idris ne ake da tabbacin aka fara rubutu da biro ko alqalami ko wani abu makamancin haka, (Malumfashi, 2018).

Daga Idris ne sai kuma Annabi Nuhu ya karvi ragamar jago ranci. An haifi Annabi Nuhu shekara 126 bayan rasuwar Annabi Adamu. Koda yake wasu masana na ganin tsakanin Annabi Adamu da Annabi Nuhu shekara 1,000 ne ba shekara 126 ba. A taqaice dai, shi Annabi Nuhu tattava kunnen Idris ne, (Malumfashi, 2018). A zamanin Annabi Nuhu ne aka yi annobar ruwan Xufana wadda ta hallakar da mutanen duniya da duk wasu halittu in ban da waxanda suka shiga jirgin Annabi Nuhu suka tsira.

3.1.1 Hausawa A Zamanin Annabi Nuhu

A zamanin Annabi Nuhu ne aka yi ruwan Xufana. Shi ruwan Xufana ana iya cewa tamkar wanke duniya ya yi, kuma ya shimfixa wata sabuwar rayuwa ga jikoki da tattava kunnen Annabi Adamu. Saboda ko kafin rasuwar Annabi Adamu, ai ya shaida wa xansa Seth cewa za a yi wasu zamunna da ‘ya’yan Adamu za su yi ta aikata varna a doron qasa kuma za a hallakar da su. Har ila yau, irin varnar da ake aikatawa a doron qasa da kuma bijirewar da al’umma suka yi wa kiran Annabi Adamu ya sa aka hallakar da al’ummar duniya ta wancan lokacin ta hanyar ruwan Xufana.

Ruwan Xufana ruwa ne wanda ya vuvvugo daga qarqashin qasa ya haxu da wani wanda ya sakko daga sama, ya shafe duk wata halitta har da duwatsu komin girmansu, duk suka dulmiye. Abin da ya yi saura kawai su ne waxanda suka kasance a cikin jirgin da Annabi Nuhu ya qera. Waxannan mutane da suka shiga jirgi ko kwale-kwalen, su ne kaxai Allah ya rabautar suka cigaba da rayuwa a doron qasa, a cikinsu kuma akwai wasu halittu na tsirrai da qvari da dabbobi da aka tafi da su cikin jirgin na Annabi Nuhu.

Masana sun nuna cewa cikin jirgin na Annabi Nuhu akwai adadin mutane maza 72 ko kuma 80 da matansu. Sai kuma shi Annabi Nuhu da matarsa da ‘ya’yansa uku da matan ‘ya’yansa huxu, ciki har da matar xansa Yam da bai bi shi cikin jirgin ba. Bugu da qari, bincike ya nuna cewa al’ummar Annabi Nuhu sun yi rayuwa tsawon shekara biyu ko fiye da haka a cikin wannan jirgin kafin ya sau ka a kan dutsen Judi a cikin yankin Indiya ko Pakistan ko Afganistan na yanzu, inda daga nan ne aka soma sabuwar rayuwa, (Malumfashi, 2018). Saboda haka, idan muka yi la’akari da yadda shiga jirgin Annabi Nuhu ya kasance tamkar tseratar da iri ne da zai haifar da al’ummomi na duniya bayan an hallakar da al’ummar Annabi Nuhu a wancan lokacin, to a cikin gamaxen al’ummomin da aka shiga jirgin na Annabi Nuhu akwai Hausawa ko kuma al’ummar da za a iya kira kakannin Hausawa.

3.1.2 Harshen Hausa A Zamanin Annabi Nuhu

Batun harshen Hausa a zamanin Annabi Nuhu batu ne mai sauqin fahimta idan aka yi la'akari da yadda al'ummar Annabi Nuhu ta kasance kafin da kuma lokacin ruwan Xufana kamar yadda aka yi bayani a baya. Saboda hka, idan muka koma ga jirgin Annabi Nuhu da al'ummar da ke cikin sa za mu fahimci cewa akwai alamun gamaxe na rayuwa ta fuskar al'adu da adabi da kuma harshe. Kenan, a zamanin Annabi Nuhu akwai harshen Hausa ko kuma harshen da ya haifi harshen Hausa na zamani kuma ko da aka shiga jirgi ko kwale-kwalen Annabi Nuhu, aka fita harshen ya cigaba da wanzuwa har zuwa lokacin da aka samar da harshen Hausa na zamani.

AUNA FAHIMTA

Tattauna waxannan batutuwa da ke biye:

1. Rayuwa zamanin Annabi Nuhu
2. Yaya Hausawa suke zamanin Annabi Nuhu?
3. Ko akwai harshen Hausa a zamanin Annabi Nuhu?

4.0 KAMMALAWA

Wannan darasi an tsara shi ne domin ka fahimci rayuwar Hausawa da harshen Hausa zamanin Annabi Nuhu, da kuma yadda za ka iya fasalta su. Ma'ana, yadda za a iya gane ko akwai Hausawa da harshen Hausa zamanin Annabi Nuhu, in akwai xin yaya suke. Darasin ya nuna yadda rayuwa ta kasance zamanin Annabi Nuhu da kuma yadda za a iya kama batun Hausa da Hausawa a zamanin na Annabi Nuhu.

5.0 TAQAITAWA

Darasin da ya gabata an so ne ya gabatar maka da abubuwa da suka haxa da:

- Rayuwa a zamanin Annabi Nuhu
- Hausawa a zamanin Annabi Nuhu
- Da kuma harshen Hausa a zamanin Annabi Nuhu

6.0 JINGAR AIKI

1. Akwai Hausawa tun zamanin Annabi Nuhu. Ko an yarda?

2. Ko a zamanin Annabi Nuhu akwai harshen Hausa. Tattauna

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Malumfashi, I. (2018). "Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People." Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: "**Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.**" Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). "Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali." Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Juna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami'ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

KASHI NA 4: Bayan Ruwan Xufana

Abin Da Ke Ciki

1.0 Gabatarwa

2.0 Manufar Darasi

3.0 Qunshiyar Darasi

3.1 Bayan Ruwan Xufana

3.1.1 Hausawa Bayan Ruwan Xufana

3.1.2 Harshen Hausa Bayan Ruwan Xufana

Auna Fahimta

- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A darasin da ya gabata mun ga yadda rayuwar Hausawa da harshen Hausa ta kasance a zamanin Annabi Nuhu. Saboda haka, a wannan darasin za a nazarci abubuwan da suka shafi Hausawa da harshen Hausa bayan ruwan Xufana. Za a yi hakan ne domin sake fasalta yadda al'umma ta kasance bayan ruwan Xufana, ta haka ne za a iya sanin ko akwai Hausawa da harshen Hausa cikin abin da ya tsira a jirgin Annabi Nuhu bayan ruwan Xufana.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce a fahimci abubuwa muhimmai game da Hausa da Hausawa bayan ruwan Xufana waxanda suka haxa da:

- Ko akwai Hausawa bayan ruwan Xufana?
- Ko akwai Harshen Hausa bayan ruwan Xufana?
- In akwai, to yaya harshen yake?

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Bayan Ruwan Xufana

Bayanai sun gabata cewa bayan ruwan Xufana, duk mutane 72 ko 80 da matansu da sauran dabbobi da tsuntsaye da sauran halittu da suka sauка daga jirgin Annabi Nuhu sun sauка a a kan dutsen Judi a cikin yankin Indiya/Pakistan/Afganistan na yanzu suka cigaba da sabuwar rayuwa.

Wasu masana suna ganin cewa abin da ya faru da Annabi Nuhu kamar abin da ya faru da kakansa Annabi Adamu ne bayan sauкар да shi da aka yi a wannan yanki a Indiya ko Pakistan ko Afganistan na yanzu. Bambancin kawai shi ne, shi Annabi Nuhu bai shiga laluben iyalinsa ba, kamar yadda Annabi Adamu ya shiga Laluben iyalinsa wato Hawwa, domin Annabi Nuhu da iyalinsa aka sauке su a wuri xaya. Saboda haka sun ci gaba da gudanar da rayuwarsu kamar yadda suka baro ta kafin

ruwan Xufana, suka hayayyafa, suka sake gina al'ummomin duniya baki xaya, (Malumfashi, 2018).

3.1.1 Hausawa Bayan Ruwan Xufana

Kamar yadda aka yi bayani a baya cewa wasu masanan sun nuna cewa ‘ya’yan Annabi Nuhun nan ne guda uku tare da sauran mutane da matansu 72 ko 80 ne suka samar da sauran al’ummar duniya baki xaya, ciki kuwa har da Hausawa bayan ruwan Xufana, (Malumfashi, 2018).

Akwai kuma masu nuni cewa daga cikin ‘ya’yan Annabi Nuhu akwai Shem, wanda daga shi ne zuri’ar Larabawa da Farisawa da Romawa ta ginu. Shi kuma xansa Japheth, shi ya samar da zuri’ar Turkawa da Sakalibawa. Shi kuwa Ham ya samar da zuri’ar Kibxawa (*Ancient Egyptian*) da Sudaniyawa da Babas, (Malumfashi, 2018). Su kuwa Kibxawa (*Ancient Egyptian*) da Babas kamar yadda masana irin su Palmer suka nuna, suna da alaqa da asalin Hausawa. Kenan, a cikin al’ummar Annabi Nuhu akwai Hausawa gabarin da kuma bayan ruwan Xufana kuma da su aka fita cikin jirgi ko kwale-kwalen Annabi Nuhu aka barbazu cikin duniya aka shimfixa sabuwar rayuwa.

A wani haujin kuma, muna iya cewa, kamar yadda aka bayyana cewa xan’Adamu ya rayu a sassan duniya daban-daban, tun bayan ruwan Xufana zuwa yau. Sa’annan kuma an yi bayanin cewa an tava hallakar da xan’Adamu a doron qasa har sau biyu; na farko dangogin Seth da aka hallaka sai zuriyarsa kurum da aka bari, sai kuma dangogin Annabi Nuhu da aka hallakar, sai zuriyar Nuhun kurum da aka bari a doron qasa bayan ruwan Xufana da kuma hallakar da sauran al’ummar duniya duka da Allah ya yi, sai zuriyar Adamu 2 kurum da aka bari a doron qasa. Su kuma zuriyar Adamu 2 da Hawwa’u 2 xin nan su ne suka cigaba da hayayyafa har suka samar da xan’Adamu na zamani kimanin shekaru 175,000 da suka wuce. Kenan cikin waxannan hayayyafa da zuri’ar Adamu 2 da Hawwa 2 suka yi har da Hausawa ko kuma mu ce al’ummomin da suka samar da Hausawa tsawon lokaci, wato kakannin Hausawa.

3.1.2 Harshen Hausa Bayan Ruwan Xufana

Bincike ya nuna bayan ruwan Xufana dukkan al’ummar da ke a doron qasa harshe guda suka yi magana da shi. Ya sunan harshen, yaya kuma ya rarrabu zuwa rassa sama da 3,000 a yau, ko ma sama da 7,000 kamar yadda wasu masanan da suka zurfafafa bincike suka nuna, abu ne da masana tarihin asali sun daddage shi.

Binciken nasu dai ya tabbatar shi wannan harshen shi ne ya rarrabu har zuwa harsuna da kare-karen harsuna sama da 7,000 a doron qasa a yau. Idan kuwa haka ne (kuma hakan ne), to tun bayan ruwan Xufana akwai harshen Hausa ko kuma kakan harshen Hausa wanda daga gare shi ne aka haifi harshen da ya samar da harshen Hausa na zamani.

AUNA FAHIMTA

Amsa waxannan tambayoyi da ke biye:

1. Yaya ka ga rayuwa bayan ruwan Xufana?
2. Yaya Hausawa suke bayan ruwan Xufana?
3. Ko akwai harshen Hausa bayan ruwan Xufana?

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasi an tattauna rayuwar bayan ruwan Xufana, domin gane ko akwai Hausawa cikin al'ummar da ta tsira bayan ruwan na Xufana, sa'annan ko harshen Hausa na cikin harsunan da suka tsira bayan ruwan Xufana xin. Ma'ana, yadda za a iya tunkarar batun Hausa da Hausawa bayan ruwan Xufana.

5.0 TAQAITAWA

Wannan darasin ya gabatar maka da abubuwa da suka haxa da:

- Rayuwa bayan ruwan Xufana
- Hausawa bayan ruwan Xufana
- Da kuma harshen Hausa bayan ruwan Xufana

6.0 JINGAR AIKI

1. A wane zamani aka yi ruwan Xufana?
2. Hausawa suna cikin al'ummomin da suka tsira bayan ruwan Xufana?
3. Shin harshen Hausa na cikin harsunan da aka yi amfani da su bayan ruwan Xufana ?

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford

University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Malumfashi, I. (2018). "Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People." Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: "**Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.**" Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). "Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali." Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Juna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami'ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

RUKUNI NA 3:

Kashi na 1: Rabowar su Daga Asiya

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Rabowar su Daga Asiya
 - 3.1.1 Hausawa A Matsayin Asiyawa
 - 3.1.2 Hausawa A Matsayin Larabawa
 - 3.1.3 Hausawa A Matsayin Kibxawa
 - 3.1.4 Hausawa A Matsayin Habashawa
 - 3.1.5 Hausawa A Matsayin Hausawa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A darasin da ya gabata, mun ga yadda rayuwa ta kasance bayan ruwan Xufana, aka kuma fasalta yadda Hausawa da harshen Hausa suke bayan ruwan na Xufana. Mun ga cewa xan'Adamu na zamani ya fara rayuwa ne a nahiyan Asiya, daga nan kuma ya yi qaura zuwa sassa dabab-daban na duniya ciki har da nahiyan Turai da Afirka. Saboda haka, a wannan darasi za mu dubi batun rabowar Hausawa daga yankin Asiya. Ta haka ne za a fayyace Hausawa a matsayin Asiyawa, a kuma kalli Hausawa a matsayin Larabawa da Kivxawa da Habashawa da kuma Hausawa a matsayinsu na Hausawa.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce a fahimci abubuwa muhimmai game da rabowar Hausawa daga Asiya waxanda suka haxa da:

- Yaya Hausawa suke a Asiya?
- Ko Hausawa sun tava kasancewa Larabawa?
- Yaya alaqar Hausawa da Kivxawa take?
- Ko za a iya kiran Hausawa Larabawa bisa asali?
- Ta yaya za a kalli Hausawa a matsayin Hausawa?

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Rabowar su Daga Asiya

Abu xaya mafi muhimmanci dangane da nazarin tarihin xan'Adamu shi ne yawancin rayuwar da 'ya'ya da jikokin Adamu suka yi bayan rasuwar Adamu da Hawwa, sun yi ta ne a cikin tsukin da za mu iya kira a yanzu daular Larabawa ko Gabas ta Tsakiya ko kuma yankin da ya haxe wasu yankunan Turai da yankin Palasxinu da Isra'il da kuma yankunan nahiyyar Asiya ta yau. Sai dai bayan ruwan Xufana an samar da xan'Adamu na zamani a yankin Afirka daga bisani ya fantsama sassan duniya daban-daban ta yankin Asiya. Daga yankin Asiyan ne kuma aka cigaba da tafiye-tafiye zuwa sassan duniya.

Matafiyan nan da suka yo qaura sama da shekara dubu 175, suka kuma warwatsu a tsakiyar duniya daga shekara dubu 50 zuwa dubu 60, kamar yadda muka ayyana a darassun baya, su ne kakanninmu da suka baro tsakiyar Asiya sama da shekara dubu 30 da suka wuce suka samar da Hausa da Hausawa.

Saboda haka, a wannan gavar za mu ga yadda kakanninmu suka baro daga Asiya zuwa sassan nahiyyoyin duniya da kuma yadda aka sami Hausawa ko vurvushin Hausawan a waxannan nahiyyoyin.

3.1.1 Hausawa A Matsayin Asiyawa

Bincike ya tabbatar da cewa kakannin namu sun bi ta Kogin Nile, suka shiga cikin yankin Sinai, suka yi arewa zuwa yankin da a yanzu ya qunshi qasashe kamar su Cyprus da Israel da Jordan da Lebanon da Palasxinu da Siriya da Iraqi da Masar. Kuma wannan hanya tamkar mashigi ce tsakanin Yamacin Asiya da Gabashin Baharmaliya da Arewacin Afirka. Saboda haka, bayan sun baro Afirka, sun barbazu a Asiya, sun sake baro Asiyar zuwa nahiyyar Afirka, (Malumfashi, 2018).

Abin lura a nan, qasashe ko yankunan da a yanzu suke cikin qasashen Cyprus da Lebanon da Palasxinu da Iraqi da sauransu, duk suna nahiyan Asiya ne, kuma cikin waxannan mutane da suka zauna a waxannan yankuna na nahiyan Asiya akwai kakannin Hausawa. Da wannan fuskar ake bayyana Hausawa a matsayin Asiyawa, saboda ‘yan Afirka na farko bayan barowar su daga nahiysu ta gado, an qyanqyashe su a tsakiyar nahiyan Asiya ne.

3.1.2 Hausawa A Matsayin Larabawa

Masana sun nuna cewa a daidai lokacin da kakannin Hausawa suka ratso arewacin Afirka duniya ta fara zafafa, duwatsun qanqara sun fara narkewa sosai, saboda haka ruwan kogunan duniya sun fara yin qasa sosai, kadarkon da ke tsakanin Maliya da saman Tsakiyar Afirka da yankin Larabawa ba wani tsawo gare shi ba, bai wuce mil xaya zuwa uku ba. Saboda haka sai waxannan kakanni namu suka yi amfani da fasahar wancan zamani suka qetara zuwa sassan duniya daga nan.

Daga wannan yanki ne masana kimiyyar qwayar halitta suka ce kakannin namu suka rarrabu, wasu suka yada zango a nan yankin Yahudawa da Palasxinu suka qarasa zuwa yankin Larabawa zuwa yankin Indiya. Daga cikin waxannan dangogin kakaninmu ne wasu suka sake komowa nahiyan Afirka bayan shekara 30,000, ana kuma ji cikin su har da vurvushin Hausawa na yanzu, (Malumfashi, 2018).

3.1.3 Hausawa A Matsayin Kibxawa

Wasu masanan sun nuna cewa Hausawa Kivxawa/Misirawa ne, domin suna da dangantaka da tsohon Misiranci ko kuma Misirawa. Kuma bincike ya nuna cewa gicciyen da mutanen Agades ke amfani da shi a wajen bauta iri xaya ne da na Kivxawan Masar na dauri. Har ila yau, wannan ya tabbatar da akwai dangantaka tsakanin mutanen Agades/Gobirawa da kuma Kivxawa ko Misarawan dauri.

Ba wannan kaxai ba, wasu masu nazarin sun yi nuni da dangantakar da ke tsakanin Hausawa da Kivxawa ko Misirawan dauri ta fuskar bautar rana ko kuma ta ‘yan’uwantaka. Sun yi nuni da cewa kalmar /Rana/ tana da alaqa da /Ra/, wadda ke nufin gunkin rana da ake bauta wa a wancan zamani. Haka kuma alamun mallaka a cikin Hausa da harshen Misirawan dauri duk iri xaya ne, musamman /na/ da /ni/, kenan ‘Rana’ na iya nufin ‘Gunkina’, haka ma a cikin Misirancin dauri ‘Ra-na’, gunkina yake nufi. Wannan ba aro ba ne, ba kuma saduwa ba ce, ba kasuwanci ba ne, dangantaka ce ta jini da qwayar halitta. Akwai qarin kalmomi da dama da suka danganta Hausa da Misirancin dauri; /tuf/ na nufin zubar da miyau, haka ma a Hausa, /tuf/ zubar da miyau ne, abin da aka yi kuma ya zama /tofi/, shi ya sa Hausawa ke cewa ‘an yi masa tofin Allah tsine’!

Akwai kuma kalmar /atishawa/ a Hausa, ita ma tana da alaqda Misarawan dauri. Kamar yadda masu bincike suka nuna /shu/ ubangiji ne a Misiranci da /Atum/ ya halitta ta hanyar yin atishawa. Kenan /shu/ iska ce da ake shaqa da fitarwa. Shi /shu/ ubangiji ne mai alamu biyu, gunkin iska da na rana. A cikin Misirancin dauri /rana/ na nufin /art-t-shu/ wato idanun Shu. Wannan ya yi kama da kalmar nan ta Hausa /atishawa/, domin shi gunkin /Atum/ da ya halicci /Shu/ ta hanyar fitar da iska shi ne asalin atishawar da Misirawa da Hausawa ke yi. Haka kuma kalmomi irin su /niqa/ da /qashi/ a Hausa suna da makamanta a Misirancin dauri, /niqa/ ko /qas/. Ko /mutu/ a Hausa da /mut/ a cikin Misirancin dauri. Ko kuma /uwa/; mahaifiya, a Hausa da /ua/; gunkin haihuwa a Mirisancin dauri.

Duk waxannan misalai da ma wasu irin su da dama suna qara tabbatar da alaqar Hausa da Hausawa da Masar ko Misirawa ko Kivxawan dauri ta fuskar bauta da kalmomi na gama-gari. Da yake qasar Gobir tana da daxaxzen tarihi game da kafuwar qasar Hausa ta yau, dangantakar Kivxawa da Gobirawa ta nuna Hausawa Kivxawa ne.

3.1.4 Hausawa A Matsayin Habashawa

Bincike da ke sa zuciya natsuwa a halin yanzu game da asalin xan'Adamu na zamani ya fi karkata bisa amincewar da masana suka yi cewa xan'Adamu na zamani, wato Adamu 2 ya rayu da fara hayayyafa a yankin gindin tsaunuka da duwatsun Omo Kibish a cikin qasar Habasha ta yanzu, kusan shekara 175,000 da suka wuce. Daga qasar Habashe ne ko kuma mu ce wannan yanki na Afirka xan'Adamu ya barbazu cikin qungiya-qungiya zuwa nahiyyoyin duniya. Daga cikin nahiyyar Afirka, an tabbatar da cewa waxannan kakanni namu, Adamu 2 da Hawwa 2 sun hayayyafa da warwatsuwa zuwa sassan duniya daban-daban tsakanin shekara 50,000 zuwa shekara 60,000. Kakannin namu ba su wuce 1,000 ba, kuma ana jin akwai Hausawa a cikinsu ko kuma daga cikinsu ne aka samar da Hausawa na yau, domin kuwa akwai qwayar halittar wannan Adamu 2 da Hawwa 2 xin a jikin kowane xan'Adamu da yake doron qasa a yanzu, har da Hausawa. Kenan, idan Habasha ce farfajiyar da aka qyanqyashe xan'Adamu na zamani, to Hausawa Habashawa ne.

Har ila yau, daga nazarin da masana suka yi wani suna kuma da aka ba yankin qasar Hausa a cikin littattafan Larabawa da suka ziyarci wannan yanki shi ne Habasha. Sai dai yana da kyau a gane cewa Habasha tun asali shi ne sunan da aka bai wa mutanen Abisiniya ko Ethiopia, wato sunan qasa ce mai xauke da daula, kamar Gobir. Amma a cikin wasu rubuce-rubucen Larabawa game da yankin

Habasha, an nuna cewa al'ummar da ke zaune kudu da Fezzan ko kuma mazauna Yamacin Afirka da ya qunshi daulolin Mali da Songhai da Gobir da zagayensu, su ne Habashawa. Waxannan al'umma ne kuma ake wa laqabi a wasu rubuce-rubucen Larabawa da Sudaniyawa ko baqaqen fata.

Saboda haka idan har mutanen yankin da ake ce da shi Yamacin Afirka shi ne yankin Habasha da al'ummar Habashawa ke zaune ciki, kenan akwai dangantaka tsakanin sunan qasar da al'ummar da ke zaune a wurin. Kamar yadda masana suka yi nuni, Habasha shi ne harshen wannan yanki, mutanen kuwa Habashawa. Idan aka yi amfani da kimiyyar harshe za a ga cewa kalmar na iya komawa kamar haka; Bahabashe-Bahabshe-Bahaushe ko kuma Habashawa-Habshawa-Haushawa-Hausawa, kamar yadda yake a cikin karin harshen Katsinanci na dauri. Ba wannan kaxai ba hatta dangantakar da ke tsakanin Gobirawa da mutanen Absen ko Abisiniya ko Habasha tun can da kamar yadda wasu masana ke nuni, ya qara tabbatar da wannan matsayi. Wato iyakar qasar Hausa ta dangana da Asben ko Abisiniya, duk alamun gaskiyar batun ne mai nuni da cewa Hausawa Habashawa ne.

3.1.5 Hausawa A Matsayin Hausawa

Daga abin da muka tattauna a baya, zai yi wuya kai tsaye a ce ga ainihin Hausawa na asali daga irin mutanen da a yau muke kira Hausawa, domin kuwa lokaci ya shux, al'ummomi daban-daban sun shigo cikin su ta yadda gane Hausawa zai yi wuya farat xaya ta amfani da mai magana da harshen Hausa. Wannan batun zai qara fitowa fili idan aka ce ana son a yi amfani da miyau ko jinin mai magana da Hausa domin a gano asalin Hausawa; domin kuwa gwamatsuwa da auratayya da yawan shekaru da canjin yanayi sun taimaka wajen canza qwayoyin halittar Hausawan yanzu, sai dai kawai tarihi ya bayyana mana wuraren da iyaye da kakanni suka wanzu, suka samar da qwayoyin halittar da muke xauke da su a yanzu.

Ba wani abu ke kawo wannan matsala ba sai ta gamaxen rayuwa, Hausawan asalin yanzu sun yi qaranci, in an same su ma, sun riga sun gauraye da wasu da ba Hausawan ba, duk kuma inda aka samu irin wannan turbuxe-turbuxe, qwayar halitta kan xauki sabuwar kama da yanayi, (Malumfashi, 2018).

Saboda haka, daga binciken masana tarihi da asali da kimiyyar yanayin qasa da siyasa da zamantakewa, mun fahimci wani abu game da Hausawa. Haxuwa ce ta al'ummomi daban-daban a matsuguni guda suna magana da harshe a mazubi guda, wanda shi ne ya nashe, ya lashe, ya haxiye, ya laqume sauran; abin nan da ake

cewa kifi ba ya girma ko rayuwa sai da cinye qananan kifaye. Saboda haka a gane su wane ne Hausawan asali ta nazarin mutanen yanzu zai zama da matsala sosai, ba kuma wani abu ya sa haka ba sai rashin sanin wanne ne harshen asalin da ya zama Hausar? Habasha, ya koma Habsha, ya rikixe Habsa, ya sake komawa Hausa kamar yadda wasu ke iqirari? Tambayar a nan ita ce akwai wani harshe Habasha a cikin harsunan yankin da Hausawa suke maqare ko kuma a qasar Habasha inda Amharic shi ne harshe dawwamamme? Shin ko Maguzanci ne asalin Hausa, Maguzawa su ne Hausawan yanzu? Ko kuwa dai tsohon harshen Masar shi ne asalin Hausa, kenan Misirawan dauri su ne Hausawan yanzu? Ko kuwa dai Gobirawa ne Hausawan yanzu, wanda ke nuni da cewa Gobirci shi ne asalin harshen Hausa?

AUNA FAHIMTA

Amsa waxannan tambayoyi da ke biye:

1. Yaushe Hausawa suka baro Asiya?
2. Yaya Hausawa suke a matsayin Larabawa?
3. Yaya ka ga Hausawa a matsayin Kivxawa?
4. Ko za a iya kiran Hausawa Habashawa?

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasi an tattauna barowar Hausawa daga Asiya ne. An tattauna yadda ake kallon Hausawa a matsayin Larabawa da Kivxawa da Habashawa da kuma Hausawa a matsayinsu na Hausawa. Mun gane cewa Hausawa ba al'umma ce guda ba, sai dai mun tabbatar al'umma ce da ta wanzu daga tarin al'ummomi masu yawan gaske, wato dai Hausawa gamaxe ne na al'ummomi mabambanta dangane da yankin da suke zaune. Mun gane cewa Hausawa sun samo asali daga al'ummomi daba-daban.

5.0 TAQAITAWA

Wannan darasin ya gabatar maka da abubuwa da suka shafi barowar Hausawa daga Asiya. Muhimman batutuwani da aka tattauna sun haxa da:

- Hausawa a matsayin Asiyawa
- Hausawa a matsayin Larabawa
- Hausawa a matsayin Kivxawa
- Hausawa a matsayin Habashawa

- Hausawa a matsayin Hausawa

6.0 JINGAR AIKI

1. Yaushe Hausawa suka baro yankin Asiya?
2. Tushen Hausawa Kibxawa ne. An yarda?
3. Idan aka bi diddigi za a iya cewa Hausawa Larabawa ne, kuma Habashawa ne. Tattauna.
4. Ya fi dacewa a kira Hausawa a matsayin Hausawa. Nuna yarda ko rashin yarda game da wannan batu tare da hujjoji.

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

KASHI NA 2: Hausawa A Nahiyar Afirka

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Hausawa A Nahiyar Afirka
 - 3.1.1 Zaman Hausawa A Lalle da Asodu
 - 3.1.2 Zaman Hausawa A qasar Gobir
 - 3.1.3 Samuwar Wasu Qasashen Hausa
 - 3.1.3.1 Katsinawa
 - 3.1.3.2 Zamfarawa
 - 3.1.3.3 Hausawa Kanawa
 - 3.1.3.4 Hausawa Zazzagawa
 - 3.1.3.5 Hausawa Argungawa
 - 3.1.3.6 Hausawa Daurawa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A darasin da ya gabata, mun kalli rayuwar Hausawa a sassa daban-daban na nahiyar Asiya. A wannan darasin kuwa za mu nazarci zaman Hausawa a nahiyar Afirka ne. Za mu tattauna batutuwan da suka jivinci zaman Hausawa a Lalle da Asodu da kuma wasu qasashen Hausa da suka qunshi Zamfara da Gobir da Daura da Argungu da Kano da Zazzau da kuma Katsina.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce a fahimci abubuwa muhimmai game da zaman Hausawa a nahiyar Afirka. Muhimman batutuwan da ake fatar Xalibi ya fahimta sun haxa da:

- Yaya Hausawa suke a nahiyar Afirka
- Ina ne kuma a Lalle da Asodu, yaushe Hausawa suka zauna a yankin

- Yaushe Hausawa suka wanzu a qasar Gobir
- Yaya aka kafa qasashen Hausawa irin su Katsina da Daura
- Hausawa da kafuwar qasashen Kano da Zazzau.

3.0 {UNSHIYAR DARASI

3.1 Hausawa A Nahiyan Afirka

Da yake tun farko mun yi bayanin cewa Adamu da iyalansa, musamman waxanda suka biyo bayan an hallakar da ‘yan’uhan Seth sun rayu ne a yankin da Adamu ya rayu, za mu iya cewa ‘ya’yan Adamu na wannan zamani mazauna yankin daular Larabawa da vangarem Turai da wani yanki na Asiya ne a yanzu. To ina mutanen Afirka suka shigo cikin wannan batu? Wani abin ban sha’awa shi ne kusan dukkan ittafaqin masana asalin xan’Adamu sun amince cewa xan’Adamu na zamanin da ba tarihi da xan’Adamu na wannan zamani; wato ni da kai da sauran irin mu duk asalinmu guda ne daga mutanen Afirka. Saboda haka a wannan nahiya ta Afirka aka qyanqyashi kakannin Hausawa na zamani.

Har ila yau, a tarihin Afirka ta yamma, baqar fata (Negro) suna daga cikin jinsunan mutane da suka fara zama a wannan yanki. Launin ire-iren waxannan mutanen mai duhu qasa-qasa ne. Daga cikin jinsunan mazauna wannan farfajiya ta Afirka ta yamma akwai Soninke da Malinke (Mali)da Bambara da Mossi da Songhay da Hausawa da Barebari da Yarbawa da Ashanti da sauransu, (Gusau, 2008).

Saboda haka, mun qara tabbatar da binciken masana da ya nuna cewa baqaqen fatar da suka bar Afirka, suka nasa qwan da ya samar da al’ummar duniya baki xaya, sun bar Afirka a tsawon shekaru, amma daga shekara 60,000 suka soma dawowa nahiyan Afirka, ciki har da qasar Hausa. Dawowar da waxannan kakanni namu suka yi ba na rana guda ba ne, sun yi tsawon shekaru bisa hanya tun daga nahiyan Asiya, zuwa nahiyan Larabawa da zaunuwa a yankin Afirka ta Arewa. A daidai lokacin da waxannan kakannin-kakannin namu ke wanzuwa a yankin Afirka ta Arewa, musamman a yankin Masar da Palasxinu da Parisa da Hijaz, sauran ‘yan’uhan Hausawa na can zaune a cikin dazuzzukan qasar Hausa, suna rayuwarsu ta yau da kullum, musamman ta addinin gargajiya, domin addini bai je gare su ba, sai na gargajiyar da suka gada, (Malumfashi, 2018).

3.1.1 Zaman Hausawa A Lalle da Asodu

Birnin Lalle nan ne Hausawa Gobirawa suka fara zama kafin kafuwar daular Gobir. Wani masanin tarihi mai suna Farfesa Mahdi Adamu ya bayyana gurbin

qasar Hausa ta asali ta somo ne daga Lalle da Asodu can arewa maso gabas da Agades a cikin qasar Nijar, wanda daga nan ne Gobirawa suka taso da kaxankaxan har suka taru a mazauninsu na yanzu cikin Nijeriya, (Adamu, 1997).

Daga abin da ya gabata, za mu iya cewa Hausawa a matsayin Gobirawa sun yi rayuwa a biranen Lalle da Asodu na qasar Nijar, kafin daga bisani suka yi qaura zuwa qasar Gobir a fufutukarsu ta neman qasar noma domin inganta rayuwarsu da samun isasshen abinci.

3.1.2 Zaman Hausawa A qasar Gobir

Qasar Gobir wata daxaxxiyar qasa ce wadda ta daxe da kafuwa. Wasu masanan suna ganin Gobirawa asalinsu mutanen Azbin da Bilma ne, wasu kuwa na ganin Gobirawa mutane ne da suka fito suna neman qasar noma wato fadama, wadda za ta dace da rayuwa, har suka zo garin Tudu suka zauna. Wasu masanan kuwa sun nuna cewa Gobirawa sun fito ne daga qasar Gabas suka yiwo yamma. Sun baro qasarsu a sanadiyyar korowar da sarki Lamarudu ya yi daga qasar (Gusau, 2008).

Kenan al'ummar wannan yanki na Guber, ko Gobir ko Gobirawa, Kivxawa ne, Kiristoci kafin su amshi Musulunci. Sun amshi Musuluncin ne qila saboda haxuwa da Babas, da suke maqwabtaka da kuma auratayya da ta haxa. Yawancin wannan al'umma da ke zaune a wannan yanki sun auri matan Babas, waxanda yawancin su Musulmi ne, ta haka wasu suka shiga Musulunci, wasu kuma ta hulxar kasuwanci da Larabawa da malamai da suka shigo yankin don watsa addinin Musulunci.

Wane harshe kenan ake amfani da shi a yankin Guber (Gobir) a daidai wannnan lokaci da muke magana? Masana da dama sun yi ittafaqi da cewa harshen daular Guber (Gobir) da ya haxa da Kano da Katsina (ko Pauwa ko Wangara) da Zegzeg (Zaria), shi ne harshen Guber ko Gobiranci ko kuma Kivxanci ko kuma gaurayen su.

Wani qarin haske kamar yadda masana suka yi nuni shi ne a qarni na 16 a cikin harshen daular Songhai, ana kiran wannan yanki na Guber ko Gobir da Ausa. Tana yiwuwa kenan daga nan aka sami tushen kalmar Hausa, daga Ausa (Ausawa) qasar Ausa. Sai dai a lura da wani abu a nan, kamar yadda masana suka nuna, shi wannan harshe na Guber ko Gobir ba wai yankin qasar Gobir (ta yau) ake magana kai ba, ana maganar yawancin qasahen Hausa ne kaf din su, wato kamar wata daula ce mai xauke da sassa da take mulka.

Wasu masanan kuma sun yi nuni da cewa ba sunan wannan qasa ta Hausa Gobir ba, daga bay a ne qila ya koma Gobir xin. Irin waxannan masana na kiran yankin da Gungu, wadda ita ma daula ce daxaxxiya. Sun yi wannan hasashe ne bisa nuni da irin dangantakar wannan yanki da ciniki na qarafa masu daraja irin su Copper. Wanda kuma aka nuna cewa arna ne mazauna wurin kafin su shiga addinin Kirista da Musulunci. Su waxannan al'umma ana kallon su a matsayin arna ne saboda ba a da wata hujja da ta nuna cewa sun tava saduwa da wani addini na Allah ba ko an tava sada su da wani saqo daga Allah. Daga cikin irin waxannan al'umma akwai Maguzawa, da ake nuni da cewa sun sami wannan suna daga Larabawan da suka tako wannan yanki suka same su cikin duhun jahilci da bautar gumaka, haka kuma wasu masana na nuni da cewa cikinsu akwai Dakarkari, domin ita kalmar dakakir na nufin gumaka tun asali.

Idan kuma muka dubi yadda ake rufe gawarwakin shugabanni a yankin da ake wa laqabi da na qasar Hausa ya yi kama da yadda arnan da ke zaune a wasu sassa na wannan yanki ke yi, an ga haka a yankin Gobir da Katsina da kuma Zamfara, (Malumfashi, 2018).

3.1.3 Samuwar Wasu Qasashen Hausa

Bincike ya kuma nuna cewa daga shekara 9,000 zuwa 5,000, wasu daga cikin al'ummar wannan yanki na Arewacin Afirka da yankin Palasxinu da Parisa sun bar wannan yanki zuwa sassan qasar Hausa. Ana ganin waxannan al'umma dangogin Annabi Ibrahim ne da matarsa Saratu da Hajara da 'ya'yansu Ishaq da Isma'il.

Haka kuma daga bay a an samu wasu daga cikin qabilu ko al'ummomin da suka rayu da Annabi Musa sun warwatsu zuwa wasu sassan na qasar Hausa, waxanda suna cikin al'ummar da suka samar da wasu qasashen Hausa, musamman qasar Daura. Daga nan kuma, musamman daga shekara ta 1,000 aka shigo da labarin zuwan baqi a cikin tarihi da adabin bakan Hausawa, wanda aka nuna shi ne ya haifar da taririhin Bayajidda a qasar Hausa, (Malumfashi, 2018).

Gusau (2008), ya bayyana cewa garuruwa da birane na Hausawa sun samu ne daga gidajen gona da qauyuka da unguwanni. Har ila yau, zaman gandu da magidanta Hausawa suka faro, ya yi sanadiyyar samar da garuruwa waxanda suka bunqasa zuwa birane. Haka kuma tun daga farkon Q16 zuwa Q19 aka yi ta samun yaqe-yaqe na faxaxa qasar mulki a tsakanin garuruwan Hausawa. Gusau, (2008) ya cigaba da cewa a wannan lokaci babu wani tsari na gamaxxar mulki kuma babu wani gari mai qarfi da zai iya haxa garuruwan a qarqashin jagoranci xaya. Abin da ake yi a zamanin shi ne, kowane gari yana qoqari ne ya faxaxa kansa ta yadda ko zai sami irin wannan dama ta mallake wasu garuruwa. Ashe kenan ba gari xaya ne

ya haifar da garuruwan qasar Hausa ba, kuma ba a lokaci guda xaya ne aka kafa su ba. Idan ana son sanin asalin kafuwar garuruwan Hausa, dole ne sai an koma wa ainihin tarihin kowane gari, (Gusau, 2008).

Saboda haka, abin da za mu yi a wannan gavar shi ne, nuni kaitsaye game da samuwar wasu qasashen Hausa, musamman qasar Katsina da Zamfara da Kano da Argungu da Zazzau da kuma Daura.

3.1.3.1 Katsinawa

Gusau (2008), ya bayyana cewa asalin kafuwar birnin Katsina yana komawa ne ga wasu maharba waxanda ake wa laqabi da Adawa. Su waxannan maharba sun zauna ne a gindin wasu duwatsu da suke a Durvi-ta-Kusheyi da kuma Birnin Bugaje. Masana sun tabbatar da cewa Bagari Jirgo shi ne ya kafa masarautar Katsina ta Have wadda ta yi shugabanci wajen shekaru 3,500 da suka wuce. Har ila yau, wani labarin kunne-ya-girmi-kaka ya ce Katsi da Buga suna daga cikin qabilar Adawa da Samudawa waxanda aka yi maganarsu a Alqur'ani Mai Tsarki (Surat al-Fajri, aya ta 6-9). Wani ra'ayi kuma yana ganin akwai mutane zaune a Durvi-ta-Kusheyi da wasu qauyuka na kusa da ita tun lokaci mai nisan gaske kuma mazauna waxannan duwatsu sun zauna a wuraren ne saboda xibar tama da samun wajen noma, (Gusau, 2008).

Har ila yau, labarin kunne-ya-girmi-kaka an sami tsarin sarauta a qasar Katsina qarshen qarni na 15. An kawo jerin sarakuna fiye da 35 da suka mulki Katsina fiye da shekaru 400 kafin jihadin Shehu Usmanu Xanfodiyo. Daga irin wannan tarihihi ne aka nuna cewa Kumayo xan sarkin Daura Bawo xan Bayajidda ya kafa kansa a karagar mulki Katsina bayan ya cinye Birnin Durvawa. Daga nan kuma zuri'arsa suka cigaba da mulki, har lokacin da Korau daga 'Yandoto ya karve mulki. A wani qaulin kuma an nuna cewa shi Korau ya karve mulki ne daga hannun Sanau bayan ya kashe shi, kuma shi ne ya sa aka gina ganuwa wadda ta zagaye Durvawa da kira kira Katsina, (Gusau, 2008).

Wasu masanan kuma sun nuna cewa, sarautar Katsina ta samu tun a qarni na 13 qarqashin daular da aka faro daga Birnin Ambutai. Har ila yau, Katsina ta qara faxaxa a qarni na 16 ta kuma cigaba sosai inda da sami 'yan kasuwa fatake, suka shigo ta daga Songhay a sakamakon yaqin Morocco a shekara ta 1591. Shi kuma Palmer (1982) ya kawo ra'ayin cewa a wajajen qarni na 12 (1100) wani daga cikin Barebarin Diggare wanda ake kira Kumayau shi ne ya rayar da wata daula kusa da mazauna Durvi-ta-Kusheyi da garin Bugaje, (Gusau, 2008).

Wani abin lura daga wannan bayani na Gusau (2008) game da kafuwar qasar Katsina shi ne, bayanin ya sake jaddada tafiye-tafiyen Hausawa daga nahiyan Asiya zuwa Afirka, domin kuwa qabilar Samudawa da Adawa sun rayu ne a nahiyan Asiya da wani vangare na qasashen Larabawa. Haka kuma zuwan ‘yan kasuwa fatake daga Morocco, ya sake jaddada qaurace-qaurace da tafiye-tafiyen da suka haifar da cike duniya da kaka-gida kamar yadda muka yi bayani a darussan baya. Wannan ya sake tabbatar da cewa akwai Hausawa Katsinawa tun tale-tale, qila a iya cewa tun kafin ko bayan samuwar xan’Adamu na zamani.

3.1.3.2 Zamfarawa

Zamfarawa su ne Hausawan da suke yankin Qasar Zamfara. Ita kuwa qasar Zamfara tana da faxin da ya kama tun daga Kogin Rima a arewa har zuwa Gulbin Zamfara daga kudu. Ta kuma kama tun daga Dajin Rugu daga yabas, har zuwa Dutsin Disau a gundumar Tureta ta yanzu daga yamma. Har ila yau, Zamfara ta kafu a matsayin daula kafin qarni na 15, kuma ta bunqasa sosai a Q18, (Gusau, 2008).

Gusau (2008) ya bayyana cewa Daular Zamfara ta rayu kafin mulkin Gobirawa, tana da mazaunin mulki inda Sarkin Zamfara yake zaune wato birnin Zamfara. Babban birnin Zamfara ya rushe saboda vullowa da havakar Daular Gobir a qarni na 18, da kuma wargaza al’adu da jama’ar Zamfara suka yi wanda ya qara wa al’amarin wahala. Kuma saboda nasarar jihadi a qarni na 19, an lalata kuma an rushe manyan garuruwan Zamfara kamar su Kiyawa da Jata da Banga da waxansu qananan garuruwa. A madadin waxannan garuruwa, an sami sababbin garuruwa da suke qarqashin Daular Zamfara waxanda suka haxa da Zurmi da Mafara da Bakura da Maradun da Anka da Gummi da Zoma da Kagara da sauransu. Bugu da qari, akwai wasu garuruwan Zamfara da suka zauna qarqashin riqon Katsina, waxanda suna yamma da qasar Katsina ta Korau, shi ya sa ma ake kiran su Katsinar Laka. Waxannan garuruwa sun haxa da ‘Yandoto da Kwatarkwashi da Samri da sauransu. Wasu daga cikin garuruwan sun rushe a sakamakon jihadin Shehu Usman Xanfodiyo, aka kuma sami wasu sababbin garuruwan kamar Gusau da Tsafe, (Gusau, 2008).

Shi ma wannan tarihi na kafuwa da bunqasar Zamfara ya sake jaddada cewa tun tale-tale akwai al’umma zaune a cikin wannan yanki da ake kira Zamfara (kamar wasu qasashen Hausa), domin kuwa an nuna cewa duk da daxewar daular Gobir, amma Zamfara ta kafu a matsayin daula kafin kafuwar daular Gobir xin, ko kuma kafin kwararowan Gobirawa zuwa yankin qasar Zamfara da sauran qasashen Hausa.

3.1.3.3 Hausawa Kanawa

Hausawa Kanawa su ne Hausawan da suke yankin da ake kira qasar Kano, wannan ya haxa da jihohin Kano da Jigawa na yanzu. Sai dai ba za a iya haqiqance mutanen da suka fara zama a ciki ba. Sai dai da yake farfajiyar Kano tana daga cikin wurare masu yalwa ainun da albarkar qasa, don haka noma ya zama babbar sana'a a wurin. Ga shi kuma ana samun qarfen tama da ake haqo shi daga gindin dutsen Dala da sauran duwatsun da suke zagaye da wurin wanda ake amfani da shi wajen qere-qere. Wannan yanayi na wurin ya sa mutane daga wurare daban-daban sun yiwo qaura zuwa gare shi. Saboda haka, kamar yadda masana tarihi suka nuna daga cikin mutanen da suka fara kai jiki wurin akwai Abagayawa waxanda suka zo daga Gaya, suka zauna gefen dutsen Dala da sauran duwatsu na wurin domin neman qarfen tama. Shugaban waxannan mutane maqeri ne da ake kira Kano, wanda daga sunansa ne ake kirin wannan wuri da Kano har yanzu. Daga wannan lokaci aka yi ta samun qauratowar mutane tare da shugabanninsu suka yi kaka-gida a gefen dutsen Magwan da Fanisau da Gwauron Dutse da sauransu, (Gusau, 2008).

Wannan zama nasu ya tabbata ne da tsarin shugabanci, inda ake zaven mutum mai fifikon qarfi game da tsafin da suke bauta ya zama shugaba. Shugaban shi ne yake kula da abin bautarsu da magana da shi (abin bautar) da tsare dokokin farauta da kuma tabbatar da biyayyar jama'a ga abin bautar. Abin bautar nasu shi ne Tsumburbura wanda yake zaune a cikin bukka a kan dutsen Dala. Har ila yau, an bayyana cewa Barbushe yana daga cikin mutanen farko-farko jarumai da aka zava a matsayin shugabanni. Shi kuma mutum ne mai qarfi da jaruntaka da kwarjini, yana da fadawa da suke taimaka masa yi wa tsafinsu hidindimu, kuma yana da makaxan tsafi masu yi masa kirari. Sannan yana da dagatai ko masu unguwanni da suke taimaka masa gudanar da harkokin mulki. Akan kuma keve wata rana ta bukin cikar shekara a kowace shekara. A yayin wannan buki, Barbushe yakan sauko daga gidansa da ke kan dutsen Dala ya yi wa mutane jawabi kan abubuwan da Tsumburbura ya gaya masa. Bayan mulkin su Barbushe an sami gidajen sarauta na mazauna daban-daban na sarakunan Have kafin jihadin Shehu Usman Xanfodiyo. Daga cikin su ne akwai Bagauda wanda aka ce wai jikan Bayajidda ne, (Gusau, 2008).

Sai dai wasu masana irin su Malumfashi (2018) sun nuna cewa shi fa Bagauda da aka ce ya sari sabon birnin Kano, shi ma zuwa ya yi da girmansa, kuma sunansa laqabi ne, ba sunan yanka ba, shi ya wasu ke ce da shi Bagoda, ko kuma Bakoxa, ko kuma mutumin da ya fito daga al'ummar Kibxawa, kenan Bakibxe ne, wato mutumin qasar Masar ne shi ma, (Malumfashi 2018).

Kenan Bagauda ba shi ne asalin Kano ba, ba kuma xan Bawo ba ne ko jikan Bayajidda, wani dakaren ne can daban, qila daga cikin dakaru ko zuriyar Bayajidda ko Abu Yazid! Me ya sa muka ce haka? Ko a cikin tarihin Sarakunan Kano da ake bayanin Bagauda cewa aka yi a daidai shekara ta 1,000 Bagauda ya yi zama a wani gari da ake kira Adirani har tsawon shekara biyu, daga nan ya wuce zuwa wani gari da ake ce da shi Barka, nan ma kusan shekara biyu ya yi, daga can sai garin Sheme, a qasar Kazaure, inda daga can ne ya isa Kano. A Kanon ne ko dai shi ko danginsa suka yi mulki na kusan tsawon shekara 60, (Malumfashi 2018).

Me yake da muhimmanci a daidai wannan gava? Ko kafin zuwan baqi da suka yi kaka-gida a gefen dutsen Dala da kuma zuwan Bagauda, akwai mutane a qasar Kano. A wancan lokacin ana kirin yankin ne da Santolo, mutanen kuma Santolawa, (Malumfashi 2018). Har ila yau, idan ta tabbata Bagauda Bakivxe ne, to hakan ya sake jaddada alaqar Hausawa da Kivxawa, ya kuma sake fito da bayanin tafiye-tafiyen kakannin-kakannin Hausawa daga nahiyan Asiya zuwa nahiyan Afirka.

3.1.3.4 Hausawa Zazzagawa

Hausawa Zazzagawa su ne Hausawan da suke zaune a yankin da ake kira qasar Zazzau mai cibiya a birnin Zariya ta jihar Kaduna a yau. Game da kafuwar qasar ta Zazzau kuwa, Gusau (2008) ya bayyana cewa ba a gano garuruwa da dama da suka kafu kafin Birnin Zariya ba, qila saboda ba a sami gudanar da bincike irin na tono abubuwa a Tarihin Zazzau ba, kamar yadda Abdullahi Smith (1970) ya nuna. Birane guda biyu kawai ake iya cewa an samu mazauna a cikinsu, su ne Turunku da Kufena, Wataqila kuma sai Gadan wadda ta samu a wajajen qarni na 15; ko da yake ba ta kai bunqasar Turunku da Kufena ba. Dukkan waxannan birane guda biyu sun rayu kafin qarni na 15, kuma an yi masu ganuwadomin kariya daga abokan gaba, (Gusau, 2008).

Gusau (2008) ya cigaba da cewa a qarshen qarni na 15 aka sami wani sarki da ake kira Bakwa ya je ya qwace mulkin Kufena sai Turunku ta zama tsayayyiyan daula mai cin gashin kanta. A nan ne sarakuna suka yi shugabancin qasar Zazzau da take qarqashin Kufena da ita da Turunku. Daga nan suka kafa babban birni wanda suka kira Zariya, gabas da birnin Kufena. An sa wa wannan birni sunan Zariya daga sunan wata ‘yar sarki Bakwa wadda ake kira ‘Zariya’. Kenan, ana jin asalin sarautar Zazzau ta Sarkin Zazzau ya somo ne daga Turunku, (Gusau, 2008).

Bugu da qari, ita sarautar Zazzau ta samo asali ne daga sunan wani takobi ‘Zazzau’ wanda a lokacin duk jama’ar qasar Turunku suke girmamawa ko bautawa. Domin ko rantsuwa za su yi, sukan yi da wannan takobi Zazzau. Da tafiya ta tafi sai buqatar a sami jagora wanda alhakin kula da hidimta wa wannan takobi zai rataya a wuyansa. Duk wanda aka naxa sai ana kiran sa ‘Mai Zazzau’, shi ya sa har yanzu ake kiran Sarkin Zazzau ‘Mai Zazzau’.

Haka kuma, Sarkin Zazzau ya dogara ne da irin taimakon da zai iya samu daga garuruwa da suka haxu suka yi qasar Zazzau. Don haka, Sarkin Zazzau yana da mataimaka masu ba shi shawara da suka haxa qungiyar masu sarauta. Manyan masu sarauta na lokacin su ne Galadima da Wambai da Dallatu da Madawaki: su ne kuma ginshiqan qasar Zazzau. An yi sarakunan Have a Zariya kimanin 60 kafin jihadin Shehu Usmanu Xanfodiyo na 1804, mulki ya koma ga hannun masu jihadi. Sannan kuma ba a sami kintacen lokacin da waxannan sarakunan Have na Zazzau suka rayu ba, (Gusau, 2008).

A dunqule, mutanen da suka rayu a tsohuwar daular Zazzau ta Turunku da Kufena, har zuwa sabon birnin Zariya, duk Hausawa ne, kuma mawuyaci ne a ce ga ainihin lokacin da suka fara rayuwa a wannan yanki (na Turunku). Daga bisani kuma an samu kwararowar baqin al’ummu daga qasashe daban-daban da kuma qananan qabilu da suke a kudancin Zariya, har dai zuwa lokacin da Fulani suka cakuxu da Hausawa Zazzagawa sakamakon jihadin Shehu Usman Xanfodiyo kamar kowace qasa ko daula ta qasashen Hausawa.

3.1.3.5 Hausawa Argungawa

Hausawa Argungawa/Kabawa mutane ne da suke zaune a qasar Kabi kuma sun fito ne daga qasar Makka suka biyo ta Masar zuwa Kabi. An nuna cewa a da can, mutanen wannan wuri suna qarqashin ikon qasar Songhay wadda take qasa ce mai qarfi qwarai a zamanin. Daga Songhay ne ake naxa masu masu Gwamma wanda zai shugabance su. Amma wanda ya fara sarauta a kansu shi ne wani shahararren mutum da ake kira Muhammadu Kanta. Asalin Kanta mutumin qasar Katsinar Laka ne da aka haife shi a garin Bawa yanzu da ke cikin qasar Anka ta jihar Zamfara. Daga nan, sai Kanta ya yi qaura daga qasar Katsina ya je Kabi ya zauna. A nan ne ya shiga cikin rundunar mayaqaan Sarkin Songhay, ya yi yaqe-yaqe da yawa waxanda ya nuna bajinta ainun, (Gusau, 2008).

Har ila yau, a shekarar 1516 Kanta ya yi wa Sarkin Songhay tawaye inda ya yi faxa da shi saboda wani dalili na rabon ganimir yaqi da aka samo daga Azbin. Lokacin da Kanta ya yi tawaye sai Kabawa suka goyi bayansa domin su kuvuta daga

mulkin qasar Songhay. Wannan taimako shi y aba Kanta qarfin gwiwa na kafa masarauta ya kuma zama Sarkin Kabi na farko daga 1516 zuwa 1554, (Gusau, 2008). Daular Kabi ta zauna a Surame da Birnin Kabi da Augi da kuma Argungu. Duk waxannan garuruwa Kabawa ne. Shi kansa Sarkin Argungu, ana kiran sarautar tasa da Sarkin Kabin Argungu, wato Sarkin Kabawa na qasar Argungu.

Wannan bayani na kafuwar Argungu ya fito da irin dangantakar da aka samu tsakanin Kabawa da daular Songhay, an kuma nuna cewa daga qasar Makka Kabawa suka fito suka biyo ta Masar, har suka yada zango a Kabi/Argungu. Wannan ya sake jaddada batun qaurace-qauracen al'umma daga yankin Afirka zuwa nahiyan Asiya da kuma dawowarsu nahiyan ta Afirka.

3.1.3.6 Hausawa Daurawa

Hausawa Daurawa su ne Hausawan da suke qasar Daura ta jihar Katsina a yau. Gusau (2008), ya nuna cewa asalin Daura ya faru ne a sakamakon haxuwar wata al'umma a wannan wuri da ake kira Daura. Birnin Daura ya samu a sanadiyyar qauratowar mutane daga qasashen Asiya zuwa qasashen Afirka. Haka kuma manazarta tarihin Daura irin su Tsiga (1978) sun nuna cewa Tarihi bai bar wani cikakken bayani game da mutanen farko da suka kafa garin Daura. Amma ana kyautata zaton cewa asalinsu Larabawa ne, kuma mutanen Palasxinu ne. Ana jin sunan kakansu Najib, yana kuma da xa sunansa Abdulqadir. Shi Abdulqadir xan Najib shi ne ya baro Palasxinu ya koma Libya cikin Afirka ta Arewa. Daga nan ya yi qaura zuwa Turabulus, garin da ya nemi ya yi sarauta, da bai samu ba ya bar garin ya yiwo kudu ya sauva a bakin Kusugu. Don haka, ana jin wannan zuwa na Abdulqadir a wannan wuri shi ne asalin kafa garin Daura. Shi dai wannan labari ne na kunne-ya-girmi-kaka, kusan masu Tarihin ka ne suke bayar da shi da yawa, (Gusau, 2008).

Gusau (2008) ya cigaba da cewa abin da ake iya cewa game da haqiqanin kafuwar Daura shi ne an tabbatar cewa an sami bayanin wasu mutane sun zauna a wannan wuri da suka jima suna gudanar da harkokin mulkinsu da sauran abubuwan rayuwarsu ta yau da kullum, (Gusau, 2008).

Har ila yau, a cikin kundin tarihin Daura na Girgama an sami wasu bayanai da suke cewa mata ne aka samu sunayensu waxanda suke shugabanci, kuma muqamin sarautar shi ne Magajiya. Girgam ya kafin Bayajidda ya iso Daura ana jin an yi magajiyoyi kimanin 17 da suka yi mulki, bakwai a Tsohon Birnin Daura, goma a Sabon Birnin Daura, (Gusau, 2008). Waxannan Magajiyoyi su ne kamar haka:

Tsohon Birni	Sabon Birni
Kufuru	Innagari
Ginu	Daura
Yakuno	Gamata
Yakunya	Shata
Walzamu	Batatum
Yabamu	Sandamata
Gizirgizir	Jamata
	Hamata
	Zama
	Shawata (Daurama), (Gusau, 2008).

A dunqule, Daura wani gari ne mai tarihi, sannan xaya daga cikin garuruwan qasar Hausa, mutanen da ke cikinsa Hausawa ne, (Adamu, 1997). Kuma ana danganta qasar Daura da samuwa ko kafuwar qasashen Hausa Bakwai da Banza Bakwai daga zuri'ar Bawo xan Bayajidda da kuma Karab-gari. Sai dai ko kafin wannan jini na Bayajidda ko Abu Yazid ya iso }asar Hausa ya zama 'tushe' ko 'asalin' }asashen, akwai }asashen da al'ummarsu da suka haja da 'Daura' da 'Gobir' da 'Zazzau' da 'Santolo' da 'Kabbi' da 'Pawwa', wa]anda duk sun rayu da kafuwa da ginuwa kafin wani wai shi Bayajidda ko jininsa ko dakarensa ya taka }afa a }asar Hausa, (Malumfashi, 2018).

Daga qarshe, shi ma tarihin Daura duk da ya dogara ne ga labaran kunne-ya-girmikaka, amma ya sake jaddada qaura ko tafiye-tafiyen al'umma daga nahiyan Asiya da Arewacin Afirka zuwa wannan yanki ko farfajiya ta qasar Hausa.

AUNA FAHIMTA

Tattauna waxannan dangane da zaman Hausawa a nahiyan Afirka:

1. Yaushe Hausawa suka zauna a Lalle da Asodu?
2. Su wane ne Hausawa Katsinawa?
3. Zaman Hausawa a qasar Argungu
4. Hausawa a Qasar Kano da Zazzau
5. Hausawa da kafuwar Qasar Zamfara

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasi an dubi zaman Hausawa a nahiyan Afirka ne. An tattauna zaman Hausawa a Lalle da Asodu sai kuma zaman Hausawa a wasu qasashen Hausa irin

su Katsina da Zazzau da Kano da Zamfara da Argungu da kuma Daura. Mun gane cewa Hausawa sun zauna a qasashe masu yawa a nahiyan Afirka, kafin kafuwarsu da kuma yin kaka-gidansu a yankunan da suke zaune a yau, wato qasar Hausa. Har ila yau, daga Tarihin kafuwar wasu qasashen Hausawa, mun sake jaddada batun qaurace-qauracen al'umma tsakanin nahiyyoyin Afirka da Asiya zuwa farfajiyar qasar Hausa ta yau.

5.0 TAQAITAWA

Wannan darasin ya qunshi bayanin Hausawa a nahiyan Afirka. Muhimman batutuwan da aka tattauna sun haxa da:

- Zaman Hausawa a Lalle da Asodu
- Zaman Hausawa a qasar Gobir
- Zaman Hausawa a wasu qasashen Hausa kamar Zamfara da Argungu da Katsina da Zazzau da Kano da Daura

6.0 JINGAR AIKI

1. Yaushe Hausawa suka samu a yankin Afirka?
2. Tattauna zaman Hausawa a Lalle da Asosu.
3. Idan aka bi diddigi za a iya cewa Hausawa Gobirawa ne. An yarda ?
4. Yi taqaitaccen sharhi kan uku daga cikin waxannan :
 - a. Hausawa Katsinawa
 - b. Hausawa Argungawa
 - c. Hausawa Daurawa
 - d. Hausawa Zazzagawa
 - e. Hausawa Kanawa
 - f. Hausawa Zamfarawa

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Gusau, S.M.(2008); *Waqqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Juna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

KASHI NA 3: Hausa Bakwai da Banza Bakwai

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Hausa Bakwai da Banza Bakwai
 - 3.1.1 Tarihi Da Tarihihi A Qasar Hausa
 - 3.1.2 Bayani Game Da Bayajidda
 - 3.1.3 Asalin Bayajidda
 - 3.1.4 Rayuwar Bayajidda da Yaqe-yaqensa
 - 3.1.5 Zuwan Bayajidda qasar Borno da Daura
 - 3.1.6 Me ya faru a bayan nan ?
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A darasin da ya gabata, mun kalli zaman Hausawa a nahiyar Afirka ne. A wannan darasin kuwa za mu dubi batun Hausa bakwai da banza bakwai ne. Saboda haka za mu tattauna batutuwani da suka shafi tarihi da tarihihi a qasar Hausa, musamman bayani a kan Bayajidda; abin da ya shafi asalinsa da yaqe-yaqensa da kuma zuwansa qasar Borno da Daura, sai kuma abin da ya biyo bayan nan.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce a fahimci abubuwa muhimmai game da Hausa Bakwai da Banza Bakwai. Muhimman batutuwani da ake fatar xalibi ya fahimta sun haxa da:

- Bayanin qasashen da ake kira Hausa Bakwai da Banza Bakwai
- Mizani tsakanin tarihi da tarihihi a qasar Hausa
- Bayani domin rarrabe aya da tsakuwa game da Bayajidda
- Asali da rayuwa da yaqe-yaqen Bayajidda.
- Zuwan Bayajidda qasar Borno da Daura da kuma abin da ya biyo baya.

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Hausa Bakwai da Banza Bakwai

Garuruwan da ake kira Hausa bakwai garuruwa ne da aka ce wai zuri'ar Bawo xan Bayajidda suka mulka, su ne Daura da Gobir da Birom da Kano da Katsina da Zazzau da kuma Rano. Su kuwa garuruwan Banza Bakwai garuruwa ne da zuri'ar Karab-da-gari suka mulka, su ne Gwari da Kabi da Kwararrafa(Jukun) da Nupe da Yoruba da Zamfara da Yawuri. Yaya batun ya kasance?

Kamar yadda wasu masana irin su Adamu (1997) suka bayyana, bayan mutuwar Bayajidda da matarsa Daurama, sai xansa Bawo ya xare kan gadon sarautar Daura, xan'uwansa Karab-da-gari kuma yana hakimi. Kuma dukkanninsu Allah ya ba su zuri'a domin shi Karab-da-gari ya haifi 'ya'ya har guda bakwai maza, amma ba a ambaci sunayensu ba, haka kuma 'ya'ya mata ba a san ko guda nawa ba ne.

Shi kuwa Bawo ya haifi ‘ya’ya maza guda shida, wato Bagauda da Gazori uwarsu xaya, da Ubandoma da Gunguma uwarsu xaya, da Zaman Kogo da Kumayo uwarsu xaya, shi ma ba a ambaci yawan ‘ya’yansa mata ba, (Adamu, 1997). Har ila yau, a lokacin da Bawo ke mulkin Daura an yi wata matsananciyar yunwa a qasar Hausa, kuma wai an ce babu inda ake samun abinci sai a qasar Kano, don haka mutane daga ko’ina suka yi ta qaura suna tururuwar shigowa Kano domin samun abinci. Kuma tun da babu wani tsayayyen shugaba, sai zalunce-zalunce suka yi yawa a ko’ina a qasar Hausa, (Adamu, 1997).

Bayan abu ya ta’azzara sosai, sai wasu jama’a suka haxa kai suka kai kuka Daura wajen Bawo, kamar dai yadda aka saba lokacin da Sarauniya Daurama ke kan mulki, duk abin da ya dami jama’a sukan kai kuka gare ta. Saboda haka, lokacin da qararraki suka yi yawa, sai Bawo ya yanke shawarar aikawa da shugabanni domin su lura da abubuwan da ke faruwa a waxancan garuruwa. Don haka sai ya tura ‘ya’yansa da na xan’uwansa Karab-da-gari suka riqe qasashen da ake kira Hausa Bakwai da Banza Bakwai a yanzu, qasashen su ne:

Hausa Bakwai;

1. Birom	-	Zauna gari
2. Daura	-	Gazori
3. Gobir	-	Uban doma
4. Kano	-	Bagauda
5. Katsina	-	Kumayo
6. Rano	-	Zaman Kogo
7. Zazzau	-	Gunguma, (Adamu, 1997).

Banza Bakwai;

1. Gwari
2. Kabi
3. Kwararafa (Jukun)
4. Nupe
5. Zamfara
6. Yawuri
7. Yoruba, (Adamu, 1997).

Abin lura a nan shi ne, ‘Zauna Gari’ wanda aka ba wa mulkin ‘Birom’ wato ‘Garun Gabas’ ba xan Bawo ba ne xan’uwansa ne, hasali ma yayansa ne. Domin kuwa shi ne xan Bayajidda na fari da matarsa ta Borno wato Magaram ta Haifa kafin Bayajidda ya iso garin Daura. Amma tun da Bayajidda ya bar Magaram a

Biom, ba a sake jin xuriyarta ba, sai yayin da za a naxa xanta sarautar garin, (Adamu, 1997).

3.1.1 Tarihi Da Tarihihi A Qasar Hausa

Malumfashi (2018) ya bayyana cewa yawancin binciken da masana suka yi ya tabbatar da abu xaya, akwai mutane da ake kira ‘Hausawa’, amma a wasu zamunna ba harshen Hausa, sai dai wani abu da ake kira harshen mutanen wannan lokaci, wanda har yau ba a san ko wane ne ba! Wasu sun yi nuni da cewa harshen farko da wannan al’umma ta yi amfani da shi ‘Asiyanci’ ne daga bay a kuma ya koma ‘Larabci’, sai kuma ‘Kibxanci’ daga nan kuma sai aka koma ‘Masaranci’ ko ‘Gobirci’. Daga shi ne kuma aka samar da ‘Habashanci’ da ‘Maguzanci’. Shi kuma ‘Maguzanci’ masana sun kasa shi zuwa gida biyu. Akwai ‘Maguzanci; kafin bayyanar ‘Larabawa’ a wannan yanki da kuma ‘Maguzanci’ bayan zuwan ‘Larabawa’ a yankin da ‘Maguzawa’ ke zaune, (Malumfashi, q2018).

Duk wannan me ya }ara nunawa da tabbatar mana? Akwai jan aiki wajen }o}arin tabbatar da asalin Hausa da Hausawa. Aiki ja da ke gabon masu bincike bai wuce ganin cewa tun azal yawancin tarihin asali na kowace al’umma yana farawa daga al’amurran da suka shafi kunne-ya-girmi-kaka ba. Shi kuma wannan fage da yake ba rubutaccen al’amari ba ne, yana zuwa da givi, wanda a lokutta da dama yana kawo shakku da kokwanto dangane da gaskiyar lamurran da aka ayyana, (Malumfashi, 2018). Har ila yau, masana sun yi ittifaqin cewa lallai ana iya tsintar dami-a-kala, wato a hararo wani abu na tarihin al’umma daga adabin bakan al’umma. A nan ne Jan Vansina ya buwaya, ya kuma sanar da mu alaqar tarihi da adabin baka. Kenan za a iya cewa akwai tarihin asalin Hausawa tun kafin rubutu ya zauna a qasar Hausa, (Malumfashi, 2018).

Wannan shi ya sa Lange (2012) ya bi wannan matakī domin samar da wata kafa ta fahimtar lamarin, ya kuma daddagi wannan batu soasai a cikin aikin binciken da ya yi game da matsayin tarihihin Bayajidda da ginuwār tarihin Hausawa. Ya nuna cewa yawancin abubuwan da suka faru a cikin wannan tarihihi na Bayajidda ba su rasa nasaba da al’amurran tarihi da suka faru da kakannin-kakannin Hausawa tun zamansu na Gabas ta Tsakiya da kuma yankunan Arewacin Afirka daga bay, wato zamunnan Annabi Ibrahim da Annabi Musa, (Malumfashi, 2018).

Hujja ta farko da ya zo da ita, ita ce zancen Lamarudu da Kan’ana a cikin tunanin mutanen Daura na dauri. Ya batun ya ke? Lange ya nuna cewa a lokacin da aka natsu aka yi nazarin al’adu da wasu rayayyun tadoji na al’ummar Daura da wasu

sassa na qasashen Hausa, musamman abin da ya shafi naxin sarauta da kaxe-kaxe da raye-raye da ire-iren su za a iya tsintar wani abu daga tarihin al’umma. Ya dubi sautin da ke fita daga tambarin da aka kaxa wa Dauramomin farko a qasar Daura har zuwa Dauramar da aka ce Bayajidda ya haxu da ita da kuma wanda ake kaxa wa Sarakunan Daura da aka yi bayan Daurama har zuwa yau, inda sautin ke alaqanta Daura da Lamarudu da Kan’ana, (Malumfashi, 2018).

Wane ne Lamarudu? Kamar yadda tarihi ya nuna, wani sarki ne a yankin Mesopotamiya a can dauri, (yau ana samun wannan yanki a tsakanin qasashen Iraqi da Kuwaiti da sassan Arewacin Saudi Arebiya da gabashin Syria da kudumaso gabashin Turkiyya) a daidai lokacin kafuwar daulolin Akkadiyawa da Assariyawa na dauri. Ita wannan daular ta ginu tsakanin al’umma da dama a cikin tarihi, musamman zamanin Annabi Ibrahim da Musa, a tsakanin shekara ta 2,334 zuwa 2,279 ko kuma a tsakanin 2,254 zuwa 2,218 kafin bayyanar Annabi Isa. Kamar yadda bincike ya nuna gyauron waxannan al’umma ne suka rayu da yin hijira zuwa sassan duniya cikin har da qasar Daura. Yaushe wannan ya faru, shi ne bincike bai gama tabbatarwa ba. Abin da za a iya cewa shi ne a wani zamani da ya shuxe wannan al’umma da ta rayu cikin wannan yanki ta sauya matsuguni zuwa wasu sassa na qasar Daura, (Malumfashi, 2018).

Bayan zaman dirshan a qasar Daura da ya samar da al’umma da sarauta da aure tsakanin farare, wato ‘Yahudawan’ da ‘Larabawan’ da suka zo daga waje da kuma baqaqe (waxanda ba Musulmi ba, kuma ‘yan qasa ba), daga nan ne ‘Hausawa’ suka tuzgo, (Malumfashi, 2018).

3.1.2 Bayani Game Da Bayajidda

Tarihihin Bayajidda shi ne ya kasance madubi na farko a wannan fage na asalin Hausawa, shi ne kuma ya takalo masana da dama suka shiga rumbun nazarin sanin asalin Hausawa na haqiqa. Tun da farko wannan tarihihi na Bayajidda a ka yake ba rubuce ba. ‘Larabawa’ da suka zo da na’uin karatu da rubutu a qasar Hausa da shi ne aka yi amfani don fara adana wannan tarihi a cikin takarda. An ga haka daga rubuce-rubuce na masana da malamai a qasar Hausa, musamman a zamanin masu jihadi. Littafin *In faqal-maisur fi ta’rikh biladal-takrur* na Muhammadu Bello ya zo da wani vangare na wannan tarihihi. Zuwan Turawa ya qara wa wannan tarihihi martaba. Clapperton da ‘yan’uwansa masu bincike a cikin littafinsu, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa*, sun yakuto wani abu na wannan tarihi daga haxuwarsu da Muhammadu Bello ko karanta wasu ayyukansa, (Malumfashi, 2018).

Saboda haka za mu iya cewa daga zamanin masu jihadi har zuwan Turawa qasar Hausa, tarihihin Bayajidda ya ci karensa ba babbaka tsakanin masana da al'ummar Hausawa. Sai dai H. R. Palmer, wanda yake jami'i ne da ya yi aiki a yankunan qasar Hausa da dama shi ne ya bayyano tarihihin Bayajidda sosai, har ya samu gindin zama a tsakanin masana da al'ummar Hausawa. An ga haka a cikin littafinsa, *Sudanese Memoirs*. Wannan tarihihi na Palmer shi ne ake jin ya zo da jawabi mai yalwa game da samuwa da kuma wanzerwar tarihihin Bayajidda, a rubuce. A ciki, Palmer ya bayyana Bayajidda da wani wai shi Sa'id Abdurrahaman Jan Abdullahi ko ko Abu Yazid, xan Sarkin Bagadaza Abdullahi, wanda shi ne ya zo qasar Daura ya auri Daurama, aka yi masa laqabi da Bayajidda, wato wanda bai jin harshen Hausa da farko, (Malumfashi, 2018).

Sai dai nazarce-nazarce game da wannan tarihihi sun nuna Abu Yazid ko Bayajidda da Palmer ya ruwaito a 1928 bai taka qasar Hausa ba. Ba kuma Balaraben Bagadaza ba ne ba. To wane ne? Daga binciken da aka gudanar game da wannan batu, an samu ganin Abdurrahaman kala biyu da suka yi kama da wanda aka ce ya shigo cikin qasar Hausa. Akwai Sa'id Abdurrahaman xan Abdullahi, mutumin Bagadaza da kuma Abdurrahaman xan Rustam, xan Sarki ne na qasar Parisa, wanda ya samar da daular Rustimawa a qarni na takwas, wanda shi kuma Barbar ne, ba Balarabe ba, (Malumfashi, 2018).

Idan aka natsu aka dubi waxannan 'ya'yan sarakai biyu, za a ga cewa Sa'id Abdurrahaman xan Abdullahi, mutumin Bagadaza ba zai kasance Bayajidda ba. Me ya sa? Da farko da alama ba a yi wannan mutum ba a cikin tarihi a daidai lokacin da Bayajidda ko Abu Yazid ya rayu a doron qasa. Bissa bin diddigin da aka yi an fahimci cewa ba wani Sa'id Abdurrahaman xan Sarki Abdullahi a qasar Bagadaza. Sarki Abdullahi da aka yi magana kuma a tarihi ba qarni xaya suka rayu da wanda aka ce shi ne ya haifi Abu Yazid ko Bayajidda ba. Wanda ya so ya yi daidai a suna da zamani da Abu Yazid ko Bayajidda shi ne Abdurrahaman xan Rustam, shi kuma asalinsa xan yankin Tunisiya ne, haifaffen yankin Afirka Ta Yamma, a yanzu, a wani gari kusa da Gao a shekarar 884, (Malumfashi, 2018).

Bisa wannan fasali shi kuma za a iya cewa ba shi ne ya auri Daurama ba a shekara ta 1,000 da aka gani a cikin littafin Palmer da aka buga a 1928 ba. Da alama Palmer ne dai ya 'qirqire' shi daga bay a cikin wani littafin nasa dabon da aka buga a shekarar 1936, wato *The Bornu, Sahara and Sudan*. Sai dai shi Abdurrahaman xan Rustam, wanda aka kira da Abu Yazid ko Bayajidda ya rasu tun a shekarar 947, yana da shekara 63 a doron qasa, (Malumfashi, 2018).

Saboda haka in har shi ne ya zo qasar Bornu da Daura ba mutuwa ya yi ba, sai da ya shekara 53 a bisa hanyarsa ta zuwa Daura, ya kuma auri Daurama yana da shekara 116. Wanda tunani ba zai xauka ba! Ya abin yake?

Shi Abdulrahaman xan rustum xin nan ne da aka kashe, daga cikin iyalansa ko dakaru aka samar da Bayajidda. Hasashen shi ne ko da ya rasu dakarunsa sun ci gaba da yaqi da aka fi qarfinsu ne suka arce zuwa cikin Sahara har suka iso Bornu. A nan ne bayanin Palmer na 1936 ya tsaya. Daga nan ne suka ingiza zuwa sassan Daura, suka saje da ‘yan qasa, suka samar da wasu Dauloli na qasar Hausa, ciki har da Daura, wannan kuma qari ne da ya biyo baya ko dai ta fuskunne-ya girmikaka ko kuma tasirin wuncan tarihihin da Palmer ya kattaba a 1928, (Malumfashi, 2018).

Dukkan wannan faxi-tashi ta tarihi da tarihihi, ya qara nuna yadda al’umma ke samuwa da kafuwa da wanzuwa daga wani kufai na wata rayuwa zuwa wani domin a samar da tarihi ko wani abu mai kama da haka. Duk da cewa ana da tababa kan wannan tarihihi, ba zai hana a yi nazarinsa domin gano inda gaskiya ta maqale ba da inda kuma qarya ta shiga watayawa domin tayar da shi, (Malumfashi, 2018).

3.1.3 Asalin Bayajidda

Bayga bayanan da muka kawo daga cikin aikin Malumfashi (2018), shi ma Adamu (1997) ya nuna cewa asalin Bayajidda wai mutumin Bagadaza ne ta qasar Iraqi a yanzu, kuma mahaifinsa sarki ne a wuncan lokaci. Ya qara da cewa akwai labarai da dama a kan rabuwar Bayajidda da qasarsu, wasu sun ce wai wata sarauniya ce mai suna Zidams ta haddasa rigima a qasar tasu, har Abu-Yazid ya yi qaura ya bar garin. Wasu kuwa suka ce wai rigima ce ta shiga shi Abu-Yazid da mahaifinsa, sai ya yi fushi ya bar garin, (Adamu, 1997).

Wasu kuwa waxanda su ne suka fi yawa cewa suka yi, wai wani kafiri ne mai suna Ziyxuwa ya yaqi Sarkin Bagadaza Abdullahi wato mahaifin Bayajidda kenan, har ya fatattake su suka rabu gida arba’in, wasu daga ciki suka yi gabas, wasu yamma, wasu arewa, to wai sai Bayajidda su suka yiwo kudu, har ma wasu na zaton cewa tare da iyalansa ya taho. Wasu kuwa cewa suka yi shi da askarawansa ne kawai. To ko ma dai mene ne ya faru, akwai maganar yaqi kuma akwai qaura, (Adamu, 1997).

Kamar yadda Palmer ya bayyana, ba wani ba ne Bayajidda ko Abu Yazid sai wani da aka ce Babar ne daga Arewacin Afirka, cikakken sunansa wai Abu Yazid Makhlad ibn Kaidad al –Zanati. An haife shi a shekarar 884; sai dai ba a da

masaniyar takamaaimai inda aka haife shi, an ce ko dai a birnin Gao ne ko kuma a kusa da birnin na Gao, wato a Tademekket, inda mahaifinsa a lokacin yake hadahadar kasuwancinsa, (Malumfashi, 2018). Mahaifin Abu Yazid an ce mashahurin xan kasuwa ne na gani-da-faxa, xan qabilar Babar ne na al'ummar Zanata da ke cikin yankin Kudancin qasar Tunisiya ta yau, inda nan Abu Yazid ya girma, ya kuma tasa bayan haihuwarsa, (Malumfashi, 2018).

3.1.4 Rayuwar Bayajidda da Yaqe-yaqensa

A shekarar 909 Miladiyya, wani da ake kira 'Ubaid Allah shi ya zama Kalifan Fatimawa na yankin Arewacin Afirka, a cikin tsawon shekara 24 da ya yi yana mulki, ya sha samun adawa daga sassa daban-daban na al'ummar yankin, ciki kuwa har da na wasu daga al'ummar Babar da Abu Yazid ke wa shugabanci, wato Ibadawa, da ke zaune a tsakanin al'ummar Jabal Awras. An ce in bacin irin yadda Kalifa 'Ubaid Allah ya tashi tsaye, ya kuma tura sooji suka dingafafatawa da waxannan 'yan adawa da mulkinsa bai kai labari ba. Matsi da kisan su da ya yi ta yi, ya sa wasu daga cikin su suka gudu, wasu suka famtsama zuwa sassan Makka da Madina, ciki kuwa har da shi Abu Yazid, (Malumfashi, 2018).

Bayan shekarar 937 Abu Yazid ya sake komowa Arewacin Afirka, ya sake sajewa da dakarunsa, a lokacin nan kuma wanda ke mulkin Fatimawa shi ne Al-Qa'im, wanda ya gaji 'Ubaid Allah a matsayin Kalifa. Sun sakefafatawa da dakarun Abu Yazid har Allah ya ba Kalifan sa'a dakarunsa suka kame Abu Yazid a garin Tuzur, amma an ce wasu daga cikin 'ya'yansa da magoya baya sun bi hanyoyin da suka ci sa'a aka sako shi daga xauri. Daga wannan lokaci ne aka ce yaqin basasa ya ta'azzara a Arewacin Afirka, har 'yan adawa suka yi nasarar kame garin Qairawan a shekarar 943, suka kuma yi fata-fata da sojojin Fatimawa da ke zaune a Al-Akhawan. Wannan nasara ita ta sa boren dakarun Abu Yazid ya qara ci gaba, sa'annan a daidai wannan lokaci aka ce boren Mahadi ya ta'azzara, sa'annan Kalifa al-Qa'im a daidai wannan lokaci shi ma ya rasu, mulki ya koma hannun xansa al-Mansiir, (Malumfashi, 2018).

Hawan al-Mansiir ke da wuya abubuwa suka canza a fagen yaqi da bore, shi kuma Abu Yazid daga shekarar 946 ya shiga kai hare-hare zuwa sassa daban-daban na yankin Arewacin Afirka da suka haxa da yankin Susa, amma dakarun al-Mansiir sun fatattake shi, da shi da mayaqansa, inda aka ce ya arce zuwa cikin hamadar Sahara; duk da haka sojojin Kalifan ba su qyale shi ba, sun bi su da yaqi har zuwa shekarar 947, inda suka tare shi, suka ci sa'a suka kashe shi a wani gari da ake ce da shi Kiyana, a yankin Zab, inda aka ce an babbaka gawarsa, aka saka cikin wani keji da wasu birai ke wasa da ita, (Malumfashi, 2018).

Sai dai a kula, kamar yadda rahoton binciken ya nuna, rasuwar Abu Yazid, ba ta sa an daina boren da Ibadawa suka soma ba, musamman daga ‘yan qabilar Babar da kuma ‘ya’yan Abu Yazid da suka ci gaba daga inda ya tsaya. Amma da yake abin nan da Hausawa ke cewa sarkin yawa ya fi sarkin qarfi, ga kuma qarfin hukuma, dole ta sa waxanda suka rage daga dakarun Ibadawa suka antaya cikin rairayin hamada, suka yi kudu, suka kuma vace daga tarihin Arewacin Afirka, (Malumfashi, 2018).

Daga wannan xan taqaitaccen bayani za a fahimci abubuwa guda biyu muhimmai; na farko dai in har an yi Abu Yazid to da alama bai rayu ba, balle har ya shigo cikin qasar Bornu, ya wuce Daura. Abu na biyu kuma shi ne, in har lallai shi wannan Abu Yazid ya rayu, ya kuma iso qasar Borno da Daura, to da alama ba shi ba ne ya shigo cikin wannan yanki, saboda tarihihin shigowar sa qasar Hausa bai bayyana cewa shi Babar ba ne, a dukkan taririhin da aka gani a baya (cikin littafin tatsuniyyoi na Frank Edgar da na cikin tarihin sarautun Kano da na Sudanese Memoirs) ba inda aka bayyana haka, hasali ma sun fi mayar da hankali wajen cewa shi xan sarkin Bagadaza ne a qasashen Larabawa ba wai xan asalin Arewacin Afirka ba. Ta yaya za a tabbatar da haka? A cikin bayanan da muka yi a baya, mun ga yadda a rubutun Palmer ne kurum na 1928, ya gutsure labarin Bayajidda da cewa daga qarshe mutanen Bornu sun sami labarin cewa Abu Yazid ya zama Sultan na Daura. Ba inda Palmer ya zo da bayanin shigar Abu Yazid qasar Daura da yadda ya kashe macijiya har ya zama Sarki kamar yadda sauran suka yi, sai dai a littafinsa na 1936, inda da alama ya bi sahun sauran marubuta irin wannan tarihihi ne da suka riga suka kama qasa, shi ma ya cikasa nasa da labarin zuwan Abu Yazid qasar Daura daga Borno da kashe maciyar da ya yi, (Malumfashi, 2018).

3.1.5 Zuwan Bayajidda Qasar Borno da Daura

Idan ana maganar Bornu, ba wai yankin jihar Borno da muke gani a yau ba ne a Arewacin Nijeriya, ta wuce nan, har ta shiga cikin yankin Chadi da sassan Arewacin Afirka kamar yadda muka gani can baya. Sai dai ita Daular Bornu ce ta samar da Bornon da muke gani a yanzu, (Malumfashi, 2018).

Adamu (1997) ya bayyyana cewa daga marubuta har masu nazari babu wanda ya ambaci daxewar su Bayajidda a hanya, sai dai kawai aka ce sun zauna a wurare da dama, kamar su Nubiyar a kudancin Misira da wani gari a yamma da Khartoum ta qasar Sudan daga nan har suka isa gefen tafkin Chadi, sannan suka zo wani gari wai shi Galangazargamu, daga nan suka iso Borno, (Adamu, 1997).

Don gudun kada rundunar Bayajidda ta yaqi Sarkin Barno ko kuma ta cutar da su, sai aka aura wa Bayajidda xiyar sarkin Bornon mai suna Magaram. Suna cikin zamansu a qasar Borno sai Sarkin Borno ya vullo da wata dabara inda yake aron wasu askarawan Bayajidda duk lokacin da yaqi ya tunkaro shi, idan an sami galaba sai ya qi dawo wa da Bayajidda su, maimakon haka sai ya naxa su sarautar quayukan da suka cinye. A kwana a tashi har Sarkin Barno ya qarar da askarawan Bayajidda kaf, abin da ya rage daga Bayajidda sai matarsa Magaram, kuma an ce daga nan ne sai Sarkin Barno ya yi niyyar kashe Bayajidda, sai dai kafin hakan ta afku sai wani bafade daga bayin Sarkin Barno ya gaya wa Magaram shirin da sarkin ke yi, ita kuma ta gaya wa maigidanta. Jin haka sai suka yanke shawarar barin garin, dare na yi sai Bayajidda ya xaura wa dokinsa sirdi ya xora matarsa suka yi yamma, (Adamu, 1997).

Daidai lokacin da suka bar garin Magaram tana xauke da ciki wata takwas, saboda haka da suka iso wani gari wai shi Garun Gabas sai naquda ta kama ta, don haka sai ta ba mijinta Bayajidda shawarar ya wuce ya bar ta a nan kada a biyo su a kama shi, ita kuwa ta tsaya ta haifi xanta namiji a wannan gari aka sa masa suna Birom. Shi kuma Bayajidda ya cigaba da tafiya har ya kai garin Gaya inda a nan ne aka qera masa wata wuqa ko takobi, da yake garin suna da cigaba sosai na qere-qere, (Adamu, 1997).

Bayan Bayajidda ya kwana biyu a garin Gaya sai ya nausa, ya cigaba da tafiya bai zame ko'ina ba sai garin Daura, inda ya iske sarauniya Daurama tana mulki. A zamansa na Daura ne ya kashe macijiyar da ta addabi mutanen Daura na wuncan lokacin, abin da ya zama silar da ya auri Magajiya Daurama, kuma ta qara masa da qwarqwara suka samar da zuri'ar da aka ce wai su ne asalin kafuwar qasashen Hausa Bakwai da Banza Bakwai.

3.1.6 Me ya faru a bayan nan?

Bayajidda ya sauка da dare a gidan wata tsohuwa mai suna Ayyana, bayan ya huta kaxan sai ya nemi ta ba shi ruwa ya sha kuma ya shayar da dokinsa. Sai tsohuwa Ayyana ta gaya masa cewa babu ruwa, hasali ma dai rijiya xaya tak gare su a duk faxin garin da kewaye, wadda suke samun ruwa daga gare ta, kuma daga kwana bakwai sai wata bakwai xin. Wannan abu ya faru ne ranar daren kasuwa, wato ranar talata kuma washegari Laraba ne kasuwar garin ke ci, (Adamu, 1997).

Tsohuwa Ayyana ta cigaba da gaya wa Bayajidda cewa dalilin rashin samun ruwan kuwa shi ne akwai wata qatuwar macijiyar da ake kira 'Sarki' a cikin rijiya, kuma

idan ba ranar xibar ruwan ba ne, sai macijiyar na ta biyo igiyar guga ta sari mai xibar ruwan. Sai dai duk da haka wannan labarin na Ayyana bai razana Bayajidda ba, sai ya ce ta ba shi aron guga, ta kuwa ba shi, tare da yi masa bankwana domin ta san qila rabuwarsu kenan, sai ranar alqiyama, (Adamu, 1997).

A lokacin da Bayajidda ya je rijiya ya zura guga macijiya ta riqe sai ya jawo ta ya fille mata kai da wuqar nan da aka qera masa a garin Gaya, ya sa kan nata a burgamensa, ya sha ruwa ya shayar da dokinsa, ya koma gidan Ayyana. Da gari ya waye mutane sun zo xibar ruwa suka ga macijiya shirim a waje bakin rijiya sai suka firgita, suna tunanin lallai an mata laifi, zuwa rana sai labari ya iske Magajiya Daurama ta zo da kanta domin tabbatar wa idonta. Qarshe dai aka gane Ashe Sarki (macijiya) ta mutu. Ita kuwa Magajiya ta yi shela tare da alqawarin duk wand ya kashe macijiyar nan to za ta raba garin ta ba shi sarautar rabi, (Adamu, 1997).

Jama'ar gari suka yi ta zuwa suna cewa su ne suka kashe macijiyar amma in an nemi shaida sai abu ya faskara, har dai tsohuwa Ayyana ta zo ta gaya wa Magajiya duk yadda suka yi da baqonta Bayajidda da dare. Magajiya Daurama ta sa aka nemo Bayajidda ta gaya masa alqawarinta kuma ya tabbatar mata shi ya kashe macijiya ya xauko kan macijiya daga burgamensa ya jefar qasa, aka gwada aka ga lallai shi ne. Sai dai ya nuna mata maimakon ta bas hi rabin gari, shi so yake ya aure ta, bayan aure ya tabbata sai ta ba shi kyautar wata baiwarta Bagwariya a matsayin qwarqwara, (Adamu, 1997).

Ba a jima ba sai qwarqwarar nan ta sami ciki kuma ta haifi xa namiji. Abinka da halin mata na kishi, sai ita Bagwariyar ta roqi Bayajidda ya sanya wa yaron suna 'Karab-da-gari' ko 'Karve-gari', wato wai "mun karvi gari", wannan kuwa habaici ne ga uwar gjiyarta Daurama. Daga bisani babu jimawa sai ita ma Magajiya Daurama ta sami ciki ta haifi xa namiji, sai ta sanya masa suna "Bawo", ma'ana "garin nan da ake cewa an karve, to a dawo da shi". Kenan ita ma ta mayar da habaici ga Bagwariya baiwarta, (Adamu, 1997).

Kamar yadda aka nuna wai su waxannan 'ya'yan na Bayajidda wato Bawo da xan'uwansa Karab-da-gari, su ne asalin Hausawa da sarautar qasashen Hausa, wato Hausa Bakwai da Banza Bakwai, bayan mutuwar iyayensu, (Adamu, 1997).

AUNA FAHIMTA

Tattauna waxannan batutuwa dangane da Hausa Bakwai da Banza Bakwai:

1. Waxanne qasashe ne Hausa Bakwai da Banza Bakwai?

2. Nuna mizani tsakanin tarihi da tarihihi a qasar Hausa.
3. Yi gamsasshen bayani kan Bayajidda
4. Yaushe Bayajidda ya zo qasar Borno da Daura?

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasi an dubi batun Hausa bakwai da banza bakwai ne. An tattauna batutuwan da suka shafi tarihi da tarihihi a qasar Hausa, musamman bayani a kan Bayajidda; abin da ya shafi asalinsa da yaqe-yaqensa da kuma zuwansa qasar Borno da Daura, sai kuma abin da ya biyo bayan nan, wato batun kashe macijiya da auren sarauniya da kuma samun zuri'a.

5.0 TAQAITAWA

Wannan darasin ya qunshi bayanin Hausa Bakwai da Banza Bakwai. Muhimman batutuwan da aka tattauna sun haxa da:

- Bayanin Hausa Bakwai da Banza Bakwai
- Bayanin tarihi da tarihihi a qasar Hausa.
- Asali da rayuwa da yaqe-yaqen Bayajidda
- Zuwan Bayajidda qasar Borno da Daura da abin da ya biyo bayan nan.

6.0 JINGAR AIKI

1. Waxanne qasashe ne Hausa Bakwai da Banza Bakwai?
2. Labarin Bayajidda tarihihi ne da ya dogara ga labarun kunne-ya-girmi-kaka. Tattauna.
3. Yaushe Bayajidda ya zo qasar Daura ?
4. Waxanne garuruwa Bayajidda ya ratsoo kafin ya iso Daura ?
5. Yi taqaitaccen sharhi kan uku daga cikin waxannan :
 - a. Asalin Bayajidda
 - b. Rayuwar Bayajidda
 - c. Yaqe-yaqen Bayajidda

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Gusau, S.M.(2008); *Waqoqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

KASHI NA 4: Hausawan Zamani

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Hausawan Zamani
- 3.2 Qasar Hausa a Yau
 - 3.2.1 Al’adun Hausawa
 - 3.2.2 Karuruwan Harshen Hausa
 - 3.2.3 Addinin Hausawa
 - 3.2.4 Zamantakewar Hausawa
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa

- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A wannan darasin za mu dubi batun Hausawan zamani ne. Wato za mu tattauna qasar Hausa a yau da al'adun Hausawa. Sai kuma karuruwan harshen Hausa da kuma addini da zamantakewar Hausawa. Hausawan zamani sun sha bamban da Hausawan dauri ta fuskoki da dama da suka haxa da al'adu da yanayin qasa da zamantakewa da sauransu, sakamakon cuxanya da wasu al'ummomi na gida da na waje. Saboda haka, a wannan kashi za mu yi wa wannan batu na Hausawan zamani duban tsanaki.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce a fahimci Hausawan zamani. Muhimman batutuwani da ake fatar xalibi ya fahimta, a qarshen wannan darasin sun haxa da:

- Bayanin qasar Hausa a yau
- Yaya al'adun Hausawa suke?
- Bayani game da karuruwan harshen Hausa
- Tattauna addini da zamantakewar Hausawa.

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Hausawan Zamani

Hausawa a matsayin mutane ba wai qabila ko al'umma ba sun daxe a doron qasa, kuma suna nan har yanzu, kuma ko nan gaba za a same su, kai har Mahadi. Shi kuwa harshe ko yaren Hausa, sabon abu ne, haxaka ce ta harsuna ko yarurruka mabambanta a cikin tsawon zamani. Yanzu masu magana da harshen su ake ce da Hausawa, ko da kuwa sun haxu a cikin harshen ne daga mababantan harsuna ko yarurruka, (Malumfashi, 2018).

Saboda haka, Hausawa a wannan zamani wasu al'umma ne da suke zaune a qasar Hausa a cikin yankin Afirka ta yamma. Kuma su Hausawa mutane ne baqaqe, wato baqar fata, ko da yake akan samu 'yam farare jefi-jefi a cikinsu musamman idan aka samu auratayya da wata qabila kamar Fulani ko Yamalawa ko Shuwa ko Auzunawa ko Sadaka-yalla da makamantansu, (Adamu, 1997).

Yana da muhimmanci a lura cewa duk da Hausawa sun sami cakuxuwa da al'ummomi mabambanta na cikin gida da na waje, sun kuma ari wasu daga cikin al'adu da xabi'u na al'ummomin, amma duk da haka Hausawa ba su saki al'adunsu ba, musamman tufafi.

3.2 Qasar Hausa a Yau

Idan ana magana a kan ainihin qasar Hausa, za a iya lalubo ta a cikin Afirka ta yamma, wato farfajiyar nan da ke tsakanin dazuzzukan da ke kurkusa da gavar tekun Atilantika daga kudu cikin Nijeriya zuwa hamadar sahara a arewa cikin qasar Nijar. Wasu kuwa suna ganain cewa qasar Hausa tana nan daga abin da ya kama tsakanin tafkin Kogin Chadi gabas, zuwa gwiwar kogin Kwara a can yamma, don haka ne ma wasu suke kiran ta da suna Sudan ta yamma, (Adamu, 1997).

Idan kuwa ana batun qasar Hausa a yau, to sai a duba taswirar Afirka, za a sami qasar Hausa a tsakanin layi na goma sha biyar (15N) zuwa na goma sha takwas (18N) na arewa da Ikwaito. Har ila yau, qasar Hausa tana tsakanin layi na takwas (8E) zuwa na goma sha biyu (12E) a gabas da layin Greenwich, (Adamu, 1997).

Daga abin da ya gabata, qasar Hausa a yau, tana cikin Afirka ta yamma a Arewacin Nijeriya da kudancin Nijar. A kwance ta tavo har wajen su Maraxi da wasu garuruwa na qasar Nijar. Haka kuma daga gabas ta yi iyaka da qasar Borno wato kan iyaka da Haxeja. Daga yamma kuwa ta yi da wani yanki na qasar Dahomey, wato 'Benin' a yanzu, a gavar kogin Kwara. Daga yamma kuwa ta yi iyaka da qabilun Gwari da qabilun kudancin Zariya da kuma kudancin Bauci, (Adamu, 1997).

Bugu da qari, qasashen Hausa kuwa, su ne kamar su Kano da Katsina da Daura da Zazzau da Sakkwato da kuma arewacin Bauchi. A qasar Nijar kuwa, akwai irin su Qwanni da Damagaram da Maraxi da sauransu, (Adamu, 1997).

3.2.1 Al'adun Hausawa

Asalin kalmar al'ada kalmar Larabci ce, amma dai abin da take nufi a dubqule shi ne hanyar rayuwar al'umma ko abin da suka ginu a kai ko abubuwan da suka saba aikatawa yau da kullum. Kuma kowace al'umma tana da irin tata al'adar da ake saurin gane ta da ita. Saboda haka, al'ummar Hausawa mutane ne masu tsananin riqo da al'adunsu, shi ya sa duk inda Bahaushe ya shiga ya fita daban tun wajen suturarsa da abincinsa da zamantakewarsa da sauransu, (Adamu, 1997).

Haka kuma, Hausawa duk inda suka shiga a duniya sukan taru wuri xaya ne ya-su-ya-su, sukan kira wurin da da suna ‘Zango’ ko ‘Sabo’ ko ma ‘Hausawa’ kai-tsaye. Har ila yau, mutane ne masu son zaman lafiya, ko da rikici ya faru a inda suke, ba su faye shiga ba, sun zama ‘yan ba ruwanmu, (Adamu, 1997).

Hausawa ba su faye yar da al’adunsu su rungumi na wata baquwar al’umma ba, musamman abin da ya shafi sutura da abinci da sha’anin aure da haihuwa da tarbiyya da bukuwa da sauran mu’amalar yau da kullum. Wani abin ban sha’awa Hausawa sukan iya auren mace daga kowace al’umma suka haxu da ita, amma ba kasafai suke aurar da ‘ya’ansu mata ga wasu qabilu da ba Hausawa ba, (Adamu, 1997).

A dunqule, al’adun Hausawa suna da matuqar yawa, irin su girmama baqo da girmama na gaba da aikin gayya da auren zumunci da kuma ciyyayya, Har ila yau Hausawa sukan sanya sunan na gaba , su voye suna saboda kara, sukan durqusa wa babba, da sauran xabi’u kyawawa. Ko da yake akwai wasu al’adun da ba su faye kyau ba kamar yawan sakin aure da yawom almajiranci da tara mata da qarancin kula da ‘ya’ya da da sauransu, (Adamu, 1997).

Sana’a wata abar alfahari ce a al’adun Hausawa kuma galibi sana’a gado take bi, kowace sana’a akwai gidan da suka sharara da ita. Saboda haka sana’o’in suna da yawa kamar su noma da kiwo da saqa da sassaq da xinki da da qira da rini da da jima da gini da fawa da su da farauta da kixa da waqa, da sauransu. Bugu da qari kusan kowace sana’a akwai sarkinta da makaxanta da mawaqanta, kai har ma da wasu al’adu na masu yin ta da suka sha bamban da na masu wata sana’ar, (Adamu, 1997).

3.2.2 Karuruwan Harshen Hausa

Karuruwan harshe wasu ‘yan bambance-bambance ne da ake samu tsakanin yankuna ko rukunonin al’umma masu amfani da harshe guda, amma suna fahimtar junansu. Irin waxannan bambance-bambance sukan kasance ne ko dai a furucin wasu kalmomi ko sautuka ko ginin jimla da sauransu. Ana kallon karin harshe ta fuskoki biyu’ wato karin harshen rukuni da kuma karin harshen yanki.

Karin harshen rukuni ya shafi irin bambance-bambancen da ake samu ne yayin magana tsakanin mabambanta rukunonin al’umma. Alal misali, Hausar rukunin xalibai ta sha bamban da ta rukunin ‘yan kasuwa ko masu wata sana’a a wajen gudanar da sana’o’insu. Ire-iren kalmomin da suke ginawa ko yadda suke gina

jumloli in ba kana a cikin rukunin nasu ba ne, ba lallai ne ka gane ba. Haka kuma karuwai su ma wani rukuni ne na al'umma waxanda yadda suke sarrafa harshensu ya bambanta da yadda malamai ke magana da harshen Hausa, wasu kalmomin kevantattu ne ga rukunin jama'ar da suke amfani da su daidai da buqatuwar mu'amalarsu da juna.

Shi kuwa karin harshen yanki kamar yadda sunansa ya nuna, ya shafi irin bambance-bambancen da ake samu ne a harshe tsakanin xaya mazauna mabambantan yankuna. Dalilai da dama ke haifar da sauya muhalli ko rarrabuwar al'umma misali, hijira sakamakon yaqe-yaqe ko annoba kamar fari da yunwa da sauransu. Yayin da al'umma suka rarrabu, akan sami sauye-sauye a harshensu tsakaninsu da wasunsu da suke zaune a wani yanki na daban duk kuwa da harshe guda ne suke amfani da shi. Saboda haka, harshen Hausa yana da karuruwan harshe na yanki daidai da qasashe ko garuruwan Hausawa a qasar Hausa; akwai Dauranci da Bausanci da Kananci da Katsinanci da Sakkwatanci da Zazzaganci da sauransu. A wata fuskar kuma, ana iya sake karkasa waxannan karuruwan harshe zuwa gida biyu, wato karin harshen gabas da na yamma.

Masana irin su Zariya (1982) da Abubakar (1983) da Newman (2001) da sauransu, sun bayyana karin harshen gabas ya qunshi Kananci da Zazzaganci da Bausanci da Guddiranci da Dauranci. Shi kuwa karin harshen yamma ya qunshi Katsinanci da Sakkwatanci da Tawanci ko Adaranci da Arewanci da Kurfayanci da Agadasanci.

Har ila yau, bayan zuwan Turawan mulkin mallaka an qirqiri Daidaitacciyar Hausa domin tafiya da kowa da kowa da kuma samun sauqin fahimta tsakanin sauran karuruwan harshen Hausa. Karin harshen Kananci shi ne kaso mafi tsoka cikin daidaitacciyar Hausa amma ba wai Kanancin ne xungurungum aka xauka a matsayin daidaitaccen kari ba. Saboda haka, an qirqiri daidaitacciyar Hausa ne domin koyarwa a makarantu da ayyukan gidajen watsa labarai da jaridu/mujallu da kuma duk wasu ayyuka na hukuma domin kawar da ruxani da samar da daidaito a karuruwan harshen Hausa.

3.2.3 Addinin Hausawa

Asalin kalmar 'addini' kalmar Larabci ce da take nufin hanyar bauta, ko dai bautar Allah (SWT) ko kuma bautar wani abu dabani, (Adamu, 1997). A gargajiyance kowace al'umma akwai abin da take bauta wa a matsayin ubangiji; wasu rana, wasu ruwa, wasu dabbobi, wasu kuma su sassaqwa wani butum-butumi da itace ko qarfe wato gunki su riqa bauta masa a matsayin ubangiji, (Adamu, 1997).

Adamu (1997) ya nuna cewa Hausawa a matsayin al'umma bas u yi bautar gunki ba, maimakon haka Aljanu suka xauka ubangijinsu, shi suke bautawa, da shi suke neman taimako da biyan buqata. Bautar aljan/iskoki a wajen Hausawa iri biyu ce; akwai ta gida ko dangi ko kuma mutum xaya, a inda za su riqi wata dabba ko tsuntsu suna kiwon sa ba domin a ci ko a sayar ba, sai domin neman kariya da kuma biyan buqata. Irin wannan dabba da sukan kiwata kuwa sun haxa da akuya ko tunkiya fara ko baqa ko sandar bagaruwa ko kyalla ko buzurwa ko uda ko balama da sauransu. A tsuntsaye kuma kamar kaza fara ko baqa ko wake-wake ko firgi-firgi da sauransu, (Adamu, 1997).

Hanya ta biyu ta bauta kuwa it ace duk gari, inda suke da wani dodo da suke yi masa bauta shekara-shekara, a inda jama'ar gari kowa zai fito a qarshen shekara a wata rana ta musamman da abin da zai yanka wa dodo. Sai a haxu a wuri xaya kowa ya tuve tsirara, mata da maza. Sannan a yayyanka dabbobin kuma kowa ya faxi buqatarsa, sai kuma shi dodon ta bakin mai kula da shi ya faxa wa jama'a abin da zai faru a wannan shekara na alheri ko akasinsa. Wato kamar samun damina mai albarka da samun 'ya'ya da dabbobi. Ko kuma yunwa da fari da yaqi da mace-mace na mata da yara da dabbobi da sauransu, (Adamu, 1997).

Irin wannan bauta ita ce ta 'Tsumburbura' a Kano wadda take dutsen Dala, mai kula da tsafin kuma ana ce da shi 'Barbushe', ko kuma a wajen Maguzawan 'Kainafara' a Birci ta qasar Katsina. Har ila yau, irin wannan bauta ita ce addinin gargajiya na Hausawa kuma ita ce ta haifar da 'Bori' wajen yarda ko amincewa da tasirin Aljanu/iskoki da neman taimakonsu. Al'ummar Hausawa suna cikin wannan hali na addinin gargajiya ne sai suka rungumi addinin Musulunci sakamakon hulxar kasuwanci tsakaninsu da Larabawa, (Adamu, 1997).

Daga nan sai malamai suka yi ta zuwa qasar Hausa domin yaxa addinin Musulunci da kuma jaddada shi, ana cikin haka har kusan dukkan al'ummar Hausawa suka watsar da addininsu na gargajiya suka karvi addinin Musulunci in ban da qalilan da suka yi saura a kan Maguzanci, (Adamu, 1997).

Bayan Hausawa sun karvi addinin Musulunci sai yawancin al'adu da xabi'unsu suka koma irin na Musulunci musamman aure da haihuwa da mutuwa da kuma sha'anin zamantakewa na yau da kullum, (Adamu, 1997).

3.2.4 Zamantakewar Hausawa

Zamantakewar Hausawa zamantakewa ce cikin tsari tun daga cikin gida zuwa unguwa zuwa gari da qasa baki xaya, wato a kowane mataki akwai jagora ko shugaba.

Tsari na zamantakewa yana farawa ne tun daga cikin gida, a zamanin da Bahaushe yana auren mata ne daidai qarfinsa, ba a qayyade adadin matan da zai aura a tsarin addinin gargajiya ba. Amma bayan Bahaushe ya karvi addinin Musulunci, sai adadin matan da zai aura suka taqaita ga huxu kawai kamar yadda addinin Musulunci ya tanadar. Bisa al'ada, miji shi ne gaba da matarsa, shi ne jagora gare ta da kuma 'ya'yan da suka haifa. Shi ya sa a tsari na zaman gargajiya Hausawa suna zama ne a 'gidan gandu', gidan yakan kasance babban gida ne mai xauke da zuri'a guda; kakanni da iyaye da 'ya'ya da jikokinsu, wani sa'in ma har da tattava kunnensu.

A irin wannan zama na gidan gado, babba a gidan shi ne maigida, wato wanda ya fi kowa yawan shekaru, maganarsa ake ji, duk hukuncin da ya yanke ya yanku. Kowa daga cikin 'ya'ya da jikoki suna zaune da iyalinsu a wannan gida kuma a tukunya xaya ake dafa abincin gidan. Haka nan kuma akwai gonar gandu wanda ake noman gandu a ciki, kowa can yake zuwa aikin gandu, in ya so da yamma sai ya je gayaunarsa. Sai dai idan tafiya ta yi nisa gidan gandu ya cika, mutanen gidan sukan yi fita-waje su gina wani gidan. A yanzu kuwa saboda tasirin baqin al'ummu Hausawa kan gina gida daidai da zamani, a yawancin lokuta daga mutum sai iyalansa; matansa da 'ya'yansa.

Daga cikin gida kuma in an fito waje akwai tsarin shugabanci na Mai Unguwa. Kowace unguwa akwai mai unguwarta, wanda shi ne alhakin shugabanci ya rataya a kansa. Daga mai unguwa kuma sai Dagaci ko maigari wanda duk sha'anin jagoranci na garin yana wuyarsa ne, bayan maigari/dagaci akan sami Hakimai waxanda dagatai ke qarqashinsu. Daga su kuwa sai Sarkin Yanka wanda qasar tana qarqashin ikonsa. Wannan tsarin ya taimaka sosai wajen dunqulewar Hausawa a matsayin al'umma xaya, ko bayan jihadin Shehu Usmanu Xanfodiyo aka haxe duk qasashen Hausa a matsayin daular Usmaniyya. Shi ya sa ko da Turawan mulkin mallaka suka zo qasar Hausa suka tarar da wannan shimfixaxzen tsarin sai suka yi amfani da shi wajen mulkin qasar Hausa a kaikaice.

AUNA FAHIMTA

Tattauna waxannan batutuwa dangane da Hausawan zamani:

1. Qasar Hausa a yau.

2. Addini da al'ada a qasar Hausa.
3. Yaya aka ga zamantakewar Hausawa?
4. Yi tsokaci a kan karuruwan harshen Hausa.

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasin an tattauna batun Hausawan zamani ne, abin da ya shafi qasar Hausa a yau da al'adun Hausawa. Sai kuma karuruwan harshen Hausa da kuma addini da zamantakewar Hausawa. Hausawan zamani sun sha bamban da Hausawan dauri ta fuskoki da dama da suka haxa da al'adu da yanayin qasa da zamantakewa da sauransu, sakamakon cuxanya da wasu al'ummomi na gida da na waje.

5.0 TAQAITAWA

Wannan darasi ya qunshi bayanin Hausawan zamani. Muhimman batutuwani aka tattauna sun qunshi:

- Bayanin qasar Hausa a yau.
- Batun al'adun Hausawa.
- Bayanin addini da al'adun Hausawa
- Karuruwan harshen Hausa
- Zamantakewar Hausawa

7.0 JINGAR AIKI

1. Tattauna faxi da tsawon qasar Hausa ta yau.
2. Su wane ne Hausawan zamani?
3. Harshen Hausa yana da karuruwa mabambanta. Me ke haifar da bambance-bambancen karin harshe?
4. Yi taqaitaccen sharhi kan uku daga cikin waxannan :
 - a. Al'adun Hausawa
 - b. Addinin Hausawa
 - c. Zamantakewar Hausawa

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Gusau, S.M.(2008); *Waqqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Juna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Malumfashi, I. (2019) (ed). *Labarin Hausa A Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Vansina, J.M. (1985). *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press.

RUKUNI NA 4

KASHI NA 1: Asalin Harshe

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Asalin Harshe
 - 3.1.1 Aljanna
 - 3.1.2 Duniya/Jidda
- 3.2. Rarrabuwar Harsuna
 - 3.2.1 Bayan Ruwan Xufana
 - 3.2.2 Harshen Zamani
 - 3.2.3 Harshen Hausawa na asali
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A wannan darasin za mu dubi batun asalin harshen Hausawa ne. Batutuwān da za mu tattauna sun haxa da asalin harshe tun daga aljanna zuwa duniya, musamman Jidda inda aka sauke Hawwa'u har Adamu ya same ta a wajen suka cigaba da rayuwa. Sai kuma rarrabuwar harsuna tun bayan ruwan Xufana da kuma harshen zamani daga bisani a kalli harshen Hausawa na asali.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce a a nazarci asalin harshen Hausawa. Muhimman batutuwān da ake fatar xalibi ya fahimta, a qarshen wannan darasin sun haxa da:

- Bayanin asalin harshe a aljanna da kuma farkon duniya a Jidda.
- Nazartar yadda harsuna suka rarrabu bayan ruwan Xufana
- Fayyace harshen zamani
- Gane harshen Hausawa na asali.

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Asalin Harshe

Idan muna batun asalin harshe dole ne mu koma ga asalin xan'Adamu. Ba don komai ba sai don hujjoji musamman na addini sun tabbatar da cewa tun lokacin da aka halicci Annabi Adamu aka sanar da shi sunayen dukkan abubuwa. Kenan harshe baiwa ce da Allah (SWT) ya hore wa xan'Adamu kuma ya ajiye shi a wurare dabab-daban na duniya. Shi ya sa ake ganin tun farko idan al'umma ta zauna a wani wuri, shi kenan sai ta riqa magana da harshen da aka ajiye a wannan wuri. Abin da za mu yi a daidai wannan gavar shi ne bin diddigin asalin harshe tun daga inda rayuwa ta somo wato aljanna zuwa duniya, musamman a Jidda.

3.1.1 Aljanna

Kamar yadda bayanai suka kasance a cikin yawancin addinai da al'adu, Adamu shi ne mutum na farko a doron qasa; ya rayu a aljanna tare da matarsa Hawwa'u. A cikin aljanna an tabbatar da cewa sun yi magana da harshen Larabci ne kamar yadda addinin Musulunci ya tanada ko kuma wani harshe da ake kira 'Proto', wato harshen asali, kamar yadda masana harshe suka tanada. Saboda haka, tun da Adamu da Hawwa'u su ne asalin kowane xan'Adamu da yake doron qasa ciki kuwa har da Hausawa, za mu iya cewa harshen asali a aljanna shi ne harshen 'Larabci' ko 'Proto', (Malumfashi, 2018).

Har ila yau, an bayyana cewa yayin da aka busa wa Adamu rai bayan an kammala halittarsa, abu na farko da ya fara yi shi ne 'atishawa'. Atishawar nan kuwa duk harsunan duniya harsuna uku ne kaxai ke da ita, wato harshen Larabci da Masancin dauri (Ancient Egyptian) da kuma harshen Hausa. Kenan, in an bi ta wannan qauli, asalin harshe a aljanna harsuna uku ne, wato Larabci da Masancin dauri(Ancient Egyptian) da kuma harshen Hausa, (Malumfashi, 2018).

Idan muka gangaro batun yadda Shaixan ya ribaci Adamu da Hawwa'u suka ci itaciyar da aka hane su da ci a aljanna, nan ma an bayyana cewa bayan sun ci, ita Hawwa'u ta haxiye nata shi ne ya zama jinin haila da mata ke yi duk wata, shi

kuma Adamu an sa mala'ika ya maqure wuyarsa don kada abin da ya ci daga itaciyar nan ya wuce maqogwaronsa. A yayin wannan maqura ne Adamu ya yi ta kakari, cikin kakarin ne aka ce duk wani harshe na duniya sai da ya yi Magana da shi. Wannan ya nuna asalin kowane harshe daga aljanna ne, ciki kuwa har da harshen Hausa.

3.1.2 Duniya/Jidda

Hasashe-hasashe na masana ya nuna an saukar da Adamu da Hawwa'u a doron qasa na duniya bayan sun yi shekara 47 a cikin aljanna, duk da cewa an sauke su a mabambantan wurare; inda shi Adamu aka sauke shi a yankin Asiya ta yau, (Indiya/Pakistan/Afghanistan), kodayake akwai masu nuni da cewa an sauke shi a Dihna, wani yanki tsakanin Ta'if da Makka. Ita kuma Hawwa'u aka sauke ta yankin da a yanzu ake kira Jidda/Makka/Bakka, amma ko da suka haxu sun kuma ci gaba da yin magana da harshen 'Larabci' ko 'Proto'. Saboda haka, harshen da suka yi amfani da shi a duniya (a Jidda) shi ne harshen 'Larabci' ko 'Proto' xin. Daga bisani ne aka fara samun rarrabuwar harsuna a doron qasa, (Malumfashi, 2018).

3.2. Rarrabuwar Harsuna

Rarrabuwar harsunan duniya ya faro ne tun daga lokacin da mutane suka fara rarrabuwa, wato lokacin da aka fara samun qaura ko hijira ko tafiye-tafiye na rukunin al'umma. Me muke so mu ce a nan? A darussan baya, mun bayyana cewa lokacin da rikicin aure ya haxa Habila da xan'uwansa Qabila, ta kai ga kisar kai na farko a tarihin duniya, inda Qabila ya kashe xan'awan nasa Habila saboda ya fi so ya auri 'yar'uar haihuwarsa maimakon ya auri 'yar'uar haihuwar Habila kamar yadda aka tsara. Wannan kisa ta sanya Adamu da Hawwa'u sun fusata da Qabila, sun yi watsi da shi, a dalilin haka Qabila da jama'arsa suka yi qaura zuwa wani sabon matsuguni.

Da yake masana ilimin harsuna sun nuna cewa a duk lokacin da aka samu savani a tsakanin al'umma har ta kai ga wasu daga cikin al'ummar suka yi qaura zuwa wani wuri dabani, to harshe zai canza. Saboda haka, ake hasahen wannan rabuwa ita ce ta haifar da samuwar karin harshe na farko a duniya. Domin kuwa ko da Qabila ya sauwa mazauni shi da iyalinsa nesa da inda iyayensa da 'yan'uwa suke zaune, hakan ya haifar da canjin harshe. Kenan, bayan shekaru, kalmomi sababbi za su shiga cikin harshen Qabila da mutanensa, su kuma yi watsi da wasu tsofaffin kalmomi da suka gado tun wajen su Adamu da Hawwa'u

Har ila yau, masana sun tabbatar da cewa idan aka sami tazarar muhalli ko matsuguni tsakanin al’umma, harshe da yanayi da al’adu sukan bambanta, hakan yana haifar da bammbance-bambance a tsakanin su wajen magana amma suna fahimtar junansu, wannan shi ake kira karin harshe. Idan kuma bambancin ya yi nisa har ta kai ga ba sa fahimtar junansu, sai a sami sabon harshe, kamar yadda masana harshe suka tabbatar. Saboda haka bayan shekaru, kalmomi sun shiga cikin harshen Qabila da mutanensa, sun kuma yi watsi da wasu tsofaffin kalmomi da suka gado tun wajen su Adamu da Hawwa’u. Wannan shi ya haifar da rarrabuwar harsunan duniya tun farkon al’amari, (Malumfashi, 2018).

3.2.1 Bayan Ruwan Xufana

Bincike ya tabbatar da cewa bayan ruwan Xufana dukkan al’ummar da ke a doron qasa sun yi magana da harshe guda ne. Kuma wannan harshe shi ne ya rarrabu zuwa rassa sama da 3,000 a yau, ko ma sama da 7,000. Sai dai sanin yaya sunan harshen, abu ne da har yau ba a gano ba, duk kuwa da masana tarihin asali sun daddage batun. Binciken nasu dai ya tabbatar shi wannan harshen shi ne ya rarrabu har zuwa harsuna da kare-karen harsuna sama da 7,000 a doron qasa a yau.

A wani ra’in kuma an nuna cewa bayan ruwan Xufana, wasu masu taurin kai daga cikin mutanen da suka tsira sun yi tunanin gina wani babban gari mai suna ‘Babila’. Bayan sun gina garin sai kuma suka ga cewa za su iya gina hasumiya da za ta kai su sama. Da hasumiya ta yi nisa sai ta rushe, shi kenan sai duk wanda ya faxo daga hasumiya da wanda ke cikin garin sai bakinsa ya juye. Wai daga nan ne mutane suka rarrabu kowa harshensa daban.

Kenan da ma can al’umma guda ce, harshe guda ne. Daga wannan al’umma ne aka samar da sauran al’ummomi, daga wannan harshe ne aka samar da sauran harsuna, duk tushe ko asalinsu guda ne bayan ruwan Xufana.

3.2.2 Harshen Zamani

Idan ana maganar harshen Hausa na zamani, za mu iya cewa shi harshen Hausa ‘tsoho’ ko ‘sabo’ ne, domin haxaka ce ta harsuna ko yarurruka mabambanta a cikin tsawon zamani. Saboda haka, harshen Hausa harshe ne mai saurin nashe harsuna, har ta kai ga wanda ba Bahaushe ba ne na asali ya fi tasirantuwa da harshen fiye da harshensa na uwa. Har ila yau, harshen Hausa ya mamaye qananan harsunan da suke kewaye da qasar Hausa ta yau kamar Fulatinci da Gwaranci da sauransu. Haka nan kuma wasu harsunan, musamman na kudancin Kaduna suna mutuwa, Hausar ta haxiye su. Bugu da qari, masana ilimin harsuna irin su

Greenberg (1963) sun saka harshen Hausa cikin jerin sahu na harsunan da suke qarqashin qungiyar Chad. Harshen Hausa ya barbazu a qasashen duniya har ma ya yi kaka-gida a wasu qasashen kuma ya zama harshe na farko a wurinsu. A faxin nahiyan Afirka yanzu, babu wani harshe da yake yaxuwa ba qaqqautawa kamar harshen Hausa.

3.2.3 Harshen Hausawa na asali

Daga nazarin da aka gudanar an fahimci ba wani abu harshen Hausa a tsawon zamani. Harshen Hausa na asali ya mutu, abin da muke ji da gani yanzu ya gaje shi ko kuma ya vullo ne daga cikin waxansu harsuna da suka yi haxaka daga bay. Daga nan harshen Hausa ya mamaye sauran harsuna, suka zama harshen Hausa.

Saboda haka, kakan harshen Hausa shi ne Afro-Asiatic, wato harsunan da suka samo asali daga mazauna yankin Afirka da Asiya (mun dai riga mun bayyana dalilan wanzuwar haka tun samuwar xan'Adamu na zamani), saboda haka wannan ba abin mamaki ba ne. 'yan'uwan da ke cikin wannan zuri'a ta harsunan Afro-Asiatic su ne tsohon harshen Masar (Ancient Egyptian) da Yahudanci (Hebrew) da Habashanci (Amharic) da Buzanci (Tamashek) da Somaliyanci (Somali) da Oromiyanci (Oromo) da Hausa da Mandara da Kanuri. Kenan idan wasu sun dage cewa Hausawa Habashawa ne qila suna da hujja, domin 'yan'uwan junna ne. Haka kuma idan wasu sun dage cewa Hausawa Misirawa ne, su ma suna da hujja, domin harshen Hausa yana da dangantaka da tsohon Misiranci. Haka idan wasu suka ce Hausawa ai Buzaye, su ma suna da hujja, domin harshen Buzaye na Tamashek da harshen Hausa 'yan'uwa ne. Idan kuma wasu suka ce Hausawa Yahudawa ne, shi ma da alamun gaskiya domin harshen Hausa da Hibraniyanci, suna da alaka, (Malumfashi, 2018).

AUNA FAHIMTA

Tattauna waxannan batutuwa dangane da asalin harshen Hausawa:

1. Asalin harshe a aljanna da farkon duniya a Jidda
2. Yadda harsuna suka rarrabu bayan ruwan Xufana.
3. Yi gamsasshen sharhi kan harshen zamani.
4. Yi tsokaci a kan harshen Hausawa na asali.

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasi an tattauna asalin harshe tun daga aljanna zuwa duniya, musamman Jidda inda aka sauke Hawwa'u daga bisani Adamu ya same ta a wajen suka cigaba da rayuwa. Sai kuma rarrabuwar harsuna tun bayan ruwan Xufana da kuma harshen zamani, daga qarshe kuma an kalli harshen Hausawa na asali.

5.0 TAQAITAWA

Wannan darasi ya qunshi bayanin harshen Hausawa na asalii. Muhimman batutuwani da aka tattauna sun haxa da:

- Bayanin asalin harshe tun daga aljanna zuwa duniya.
- Batun yadda harsuna suka rarrabu bayan ruwan Xufana.
- Bayanin harshen zamani da kuma harshen Hausawa na asali.

7.0 JINGAR AIKI

1. Bi kadin asalin harshe tun daga aljanna zuwa duniya.
2. Yaya harsuna suka rarrabu a duniya bayan ruwan Xufana?
3. Da wane harshe aka yi amfani a Aljanna da kuma Jidda?
4. Akwai harshen zamani akwai kuma harshen Hausawa na asali. Daddagi wannan batu tare da gamsassun bayanai.

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Greenberg, J.H. (1963). *The Languages of Africa*. Indiana University, Bloomington

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodio University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin

Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Juna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

KASHI NA 2: Samuwar Harshen Hausa

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
 - 3.1 Ahalin harsunan Afirka da Asiya
 - 3.1.1 Na Afirka
 - 3.1.2 Na Asiya
 - 3.1.3 Haxuwarsu
 - Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

Da yake a darasin da ya gabata mun dubi batun asalin harshen Hausawa ne. A wannan darasin za mu dubi samuwar harshen Hausan ne. Batutuwan da za mu tattauna sun haxa da ahalin harsunan Afirka da Asiya da haxuwarsu.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce a a nazarci samuwar harshen Hausa. Muhimman batutuwan da ake fatar xalibi ya fahimta, a qarshen wannan darasin sun haxa da:

- Bayanin ahalin harsunan Afirka da Asiya
- Fayyace ahalin harsunan na Afirka da na Asiya
- Gane haxuwarsu.

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Ahalin harsunan Afirka da Asiya

Greenberg (1966) a cikin littafinsa mai suna *The Languages of Africa* (Harsunan Afirka) ya karkasa harsunan Afirka zuwa rukuni-rukuni har shida wato rukunin Afro-Asiatic da Niger-Congo da Nilo-Saharan da Niger-Kordofan da Chari-Nile da kuma Khoisan. Har ila yau, ya bayyana Hausa tana cikin rukunin Afro-Asiatic, waxanda suke da dangantaka, musamman ta fuskard gundarin kalmomi da kuma kalmomin nahawu.

Adamu (1997) ya qara da cewa gidan Afro-Asiatic, wato ahalin harsunan Afirka da Asiya babban gida ne mai rassa da yawa kuma ya karkasu har gida biyar. Gidajen kuwa su ne Semetic da Ancient Egyptian da Berber Tuareg da Kushitic da kuma Chadi inda nan Hausa take.

Abin da ke da muhimmanci a nan shi ne, a gane cewa shi wannan ahali tun daga sunan ya qunshi harsunan da suka samo asali daga mazauna yankin Afirka da Asiya kuma yana da ahali a nahiyan Afirka da kuma nahiyan Asiya har yanzu.

3.1.1 Na Afirka

Ahalin waxannan harsuna a nahiyan Afirka sun haxa da tsohon harshen Masar (Ancient Egyptian) da Habashanci (Amharic) da Buzanci (Tamashek) da Somaliyanci (Somali) da Oromiyanci (Oromo) da Hausa da Mandara da Kanuri da sauransu.

3.1.2 Na Asiya

Ahalin waxannan harsuna a nahiyan Asiya kuwa sun haxa da Larabci da tsohon harshen Masar (Ancient Egyptian) da Yahudanci (Hebrew) da sauransu.

3.1.3 Haxuwarsu

Waxannan harsuna suna da alaqda jun saboda asalinsu abu guda ne kamar yadda muka yi bayani a baya. Ana samun misalan waxannan alaqda ne ta fuskard gundarin kalmomi da rukunan nahawu da sauransu.

Mu xauki misalin harshen Hausa da harshen Masarawan dauri. Dubi kalmar /atishawa/ kamar yadda masana suka nuna /shu/ ubangiji ne a Misiranci da /Atum/ ya halitta ta hanyar yin atishawa. Saboda haka /shu/ iska ce da ake shaqa da fitarwa. Shi kuwa /shu/ ubangiji ne mai alamu biyu, gunkin iska da na rana. A

cikin Misirancin dauri /rana/ na nufin /art-t-shu/ wato idanun Shu. Wannan ya yi kama da kalmar nan ta Hausa /atishawa/, domin shi gunkin /Atum/ da ya halicci /Shu/ ta hanyar fitar da iska shi ne asalin atishawar da Misirawa da Hausawa ke yi. Haka kuma kalmomi irin su /niqa/ da /qashi/ a Hausa suna da makamanta a Misirancin dauri, /niqa/ ko /qas/. Ko /mutu/ a Hausa da /mut/ a cikin Misirancin dauri. Ko kuma /uwa/; mahaifiya, a Hausa da /ua/; gunkin haihuwa a Mirisancin dauri, (Malumfashi, 2018).

AUNA FAHIMTA

Tattauna waxannan batutuwa dangane da ahalin harsunan Afirka da Asiya:

1. Ahalin harsunan Afirka da Asiya.
2. Yadda ahalin harsunan Afirka suke a Afirka da kuma a Asiya suke.
3. Yi tsokaci kan haxuwarsu.

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasin mun dubi samuwar harshen Hausa ne. Batutuwan da aka tattauna sun haxa da ahalin harsunan Afirka da Asiya da haxuwarsu. Mun gano cewa asalin harshen Hausa ya samu ne daga ahalin harsunan Afirka da Asiya, wato ‘Afro-asiatic’ kuma yana da ‘yan’uwa a nahiyan Afirka da Asiya.

5.0 TAQAITAWA

Wannan darasi ya qunshi bayanin samuwar harshen Hausa ne. Muhimman batutuwan da aka tattauna sun haxa da:

- Bayanin ahalin harsunan Afirka da Asiya.
- Bayanin yadda ahalin harsunan suke a nahiyan Afirka da Asiya.
- Tsokaci kan haxuwar ahalin harsunan na Afirka da Asiya.

6.0 JINGAR AIKI

1. Bayyana ahalin harsunan Afirka da Asiya.
2. Yaya ahalin harsunan suke a nahiyan Afirka da Asiya?
3. Yi gamsasshen sharhi kan haxuwar ahalin harsunan na Afirka da Asiya.

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Greenberg, J.H. (1966). *The Languages of Africa*. Indiana University, Bloomington

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: **“Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.”** Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

KASHI NA 3: Ahalin Harsunan Yankin Chadi

Abin Da Ke Ciki

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
- 3.1 Ahalin Harsunan Yankin Chadi
 - 3.1.1 Waxanne Harsuna Ne?
 - 3.1.2 Yaushe Suka Rayu?
 - 3.1.3 ‘yan’uwan Harshen Hausa a Yau
- Auna Fahimta
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Jingar Aiki
- 7.0 Manazarta Da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

1.0 GABATARWA

A darasin da ya gabata mun dubi batun samuwar harshen Hausan ne, inda muka gano cewa harshen Hausa yana cikin ahalin harsunan Afirka da Asiya. Shi ya sa a wannan darasin za mu dubi ahalin harsunan yankin Chadi inda harshen Hausa ya faxo ciki. Za mu tattauna ko waxanne ne harsunan kuma yaushe suka rayu, in ya si mu dire da bayyana ‘yan’uwan harshen Hausa a yau.

2.0 MANUFAR DARASI

Manufar wannan darasi ita ce nazartar ahalin harsunan yankin Chadi. Muhimman batutuwan da ake fatar xalibi ya fahimta, a qarshen wannan darasin sun haxa da:

- Bayanin ahalin harsunanyankin Chadi
- Fayyace waxanne harsuna ne ‘yan yankin Chadi
- Gane yaushe waxannan harsuna suka rayu.
- Fito da ‘yan’uwan harshen Hausa a yanzu

3.0 QUNSHIYAR DARASI

3.1 Ahalin Harsunan Yankin Chadi

Kamar yadda muka yi bayani a baya, harshen Hausa ya fito ne daga cikin ahalin harsunan yankin Chadi. Shi ya sa masana zuri’ar harsuna suka bayyana cewa harabar Tafkin Chadi ita ce mahaifar Hausa. Wai a can dauri an yi wani harshe a harabar Tafkin Chadi. Wannan harshe shi ne ya rarrabu daga baya ya zama harsuna dabab-daban. Harsunan da aka samu ta wannan hanya kuwa su ne, Angas da Bolewa da Ngizim da Hausa da Kare-kare da Tera da sauransu.

Galibi waxannan harsuna kamar yadda Greenberg (1966) ya nuna, suna kewayen tafkin Chadi ne, wato arewacin Nijeriya da qasar Chadi da kuma jamhuriyar Nijar a yau. Haka nan harsunan suna da dangantaka da juna musamman ta fuskarn gundarin **kalmomi** da kuma rukunan nahawu.

3.1.1 Waxanne Harsuna Ne?

Waxannan harsuna ahalin yankin Chadi ana iya rarraba su zuwa gida huxu, wato Yamacin Chadic da Tsakaiyar Chadic da Gabashin Chadic da kuma Kudancin Chadic, (Adamu, 1997).

Harsunan Yamacin Chadic sun haxa da Hausa da Bolanci da Kare-Kare da Kanakuru da Angas. Sai kuma Bade da Ngizim da Wargi da Miya da Soya. Su

kuwa harsunan Tsakiyar Chadic sun qunshi Tere da Bura da Margi da Highi da Mandara da Gisoga da Dama da Vacama. Sai kuma Kotoko da Musgu da Gidar, (Adamu, 1997).

Idan aka waiwayi harsunan Gabashin Chadic kuwa za a sami harsuna irin su Kara da Somfai da Tumau. Sai kuma Bangla da Mokulu da Sokoro. Amma su harsunan Kudancin Chadic su ne Masa da Zime da kuma Lame, (Adamu, 1997).

3.1.2 Yaushe Suka Rayu?

Kafin mu daddagi wannan batu, yana da muhimmanci mu koma baya kaxan. A darussanmu na baya an nuna cewa kakannin-kakannin ‘yan Adamu da suka baro nahiyan Asiya suka sake shigowa nahiyan Afirka sun tarar da yanayi mai dixin rayuwa a ciki, sun wataya a sassa daban na Arewa da Tsakiyar Afirka, musamman a yankin da Sahara yanzu ta mamaye, daga baya suka yi mazauni na qarshe a yankin Kogin Chadi, kafin daga baya da kogin ya soma qafewa, ruwa ya janye, Sahara ta sake bayyana, suka sake ingizawa gaba domin neman mafaka a cikin yankunan Nijar da sassan Arewacin Nijeriya, (Malumfashi, 2018).

Kamar yadda aka sani, al’umma na qaura da tafiye-tafiye ne tattare da harshe da al’adu da adabi da al’amurran bauta nasu na gado, saboda haka waxannan kakannin-kakannin ‘yan Adamu da suka shigo wannan yanki sun tafo da nasu lamurran ciki kuwa har da harshe, ana ma jin su ne al’umma ta farko da suka samar da kakan harshen Hausa na asali wato Afro-Asiatic, wanda shi ya samar da ‘ya’ya masu yawa ciki har da ahalin Chadic, kenan masu qwayar halittar Hausawa tun tale-tale, su ne asalin duk wani harshe da ya fito daga cikin wannan ahali na harsunan Chadic, (Malumfashi, 2018). Saboda haka, akwai jan aiki wajen tabbatar da haqiqanin lokacin da waxannan harsuna suka fara rayuwa. Sai dai a iya tsinkayar tun daga lokacin da wannan kakan harshen Hausa wato Afro-Asiatic ya haifi ahalin harsunan na yankin Chadic , kuma har yanzu mafi yawa daga cikin waxannan harsuna suna raye.

3.1.3 ‘yan’uwan Harshen Hausa a Yau

Bincike-bincike sun nuna daga cikin ‘yan’uwan harshen Hausa na kusa-kusa, akwai wasu daga cikin waxannan harsuna, wato irin su Ron da Bole da Zaar da Bura da Kamwe da Bata da Angas da Bade da Warji da Buduma da Musgu da Gidar da Tumak da Nancere da Kera da Dangaléat da Mukulu da Sokoro da Ngizim da Kare-Kare da Kanakuru.

Saboda haka, idan dai waxannan harsuna da al’ummu ‘yan’uwa juna ne na kusa Hausa da Hausawa, kenan tana kuma yiwuwa daga cikin waxannan dangi ne harshen Hausa ya tusgo.

AUNA FAHIMTA

Tattauna waxannan batutuwa dangane da ahalin harsunan yankin Chadi:

1. Waxanne harsuna ne ahalin harsunan yankin Chadi?
2. Yaushe waxannan harsunan na yankin Chadi suka rayu?
3. Waxanne harsuna ne ‘yan’uwan harshen Hausa a yau?

4.0 KAMMALAWA

A wannan darasin mun dubi ahalin harsunan yankin Chadi ne. Batutuwan da aka tattauna sun haxa da sanin waxanne harsuna ne ahalin harsunan Chadi da kuma lokacin da suka rayu, sai kuma aka fayyace ‘yan’uwan harshen Hausa a yau. Mun gano cewa harshen Hausa yana cikin ahalin harsunan Chadi, wato kuma yana da ‘yan’uwa a kurkusa da shi.

5.0 TAQAITAWA

Wannan darasi ya qunshi bayanin ahalin harsunan yankin Chadi ne, inda harshen Hausa yake. Muhimman batutuwan da aka tattauna sun haxa da:

- Bayanin ahalin harsunan yankin Chadi.
- Bayanin waxanne harsuna ne ahalin harsunan yankin Chadi.
- Tsokaci kan yaushe waxannan harsuna suka rayu.
- Fayyace ‘yan’uwan harshen Hausa a yau.

6.0 JINGAR AIKI

1. Waxanne harsuna ne ahalin harsunan yankin Chadi?
2. Yaushe waxannan harsuna suka rayu?
3. Yi gamsasshen bayani kan ‘yan’uwan harshen Hausa a yau.

7.0 MANAZARTA DA WASU AYYUKAN QARIN NAZARI

Adamu, M. (1978). *The Hausa Factor in West African History*. UK: Oxford University Press.

Adamu, M. T. (1997). *Asalin Hausawa Da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers Ltd.

Greenberg, J.H. (1966). *The Languages of Africa*. Indiana University, Bloomington

Malumfashi, I. (2018). “Human Journey, Human Origin: On the footprints of Hausa People.” Maqalar da aka gabatar a wajen 1st International Conference on the theme: “**Gobir Kingdom-Past and Present: Transformations and Change.**” Organized by Faculty of Arts and Islamic Studies (FAIS), Usmanu Xanfodiyo University, Sokoto- Nigeria, 9th to 13th July, 2018.

Malumfashi, I. (2018). “Hausa Da Hausawa a Doron Qasa: Matsayin Nazarin Qwayar Halitta Domin Nazarin Tarihin Tarihi Da Asali.” Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qara Wa Junna Sani Kan Tarihin Qasar Gobir A Tsangayar Fasaha Da Addinin Musulunci, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.